

Kort

over

Hunderup By og Jorder

LANDSBYREGISTRERING

I FYNES AMT

Foreløbig orientering

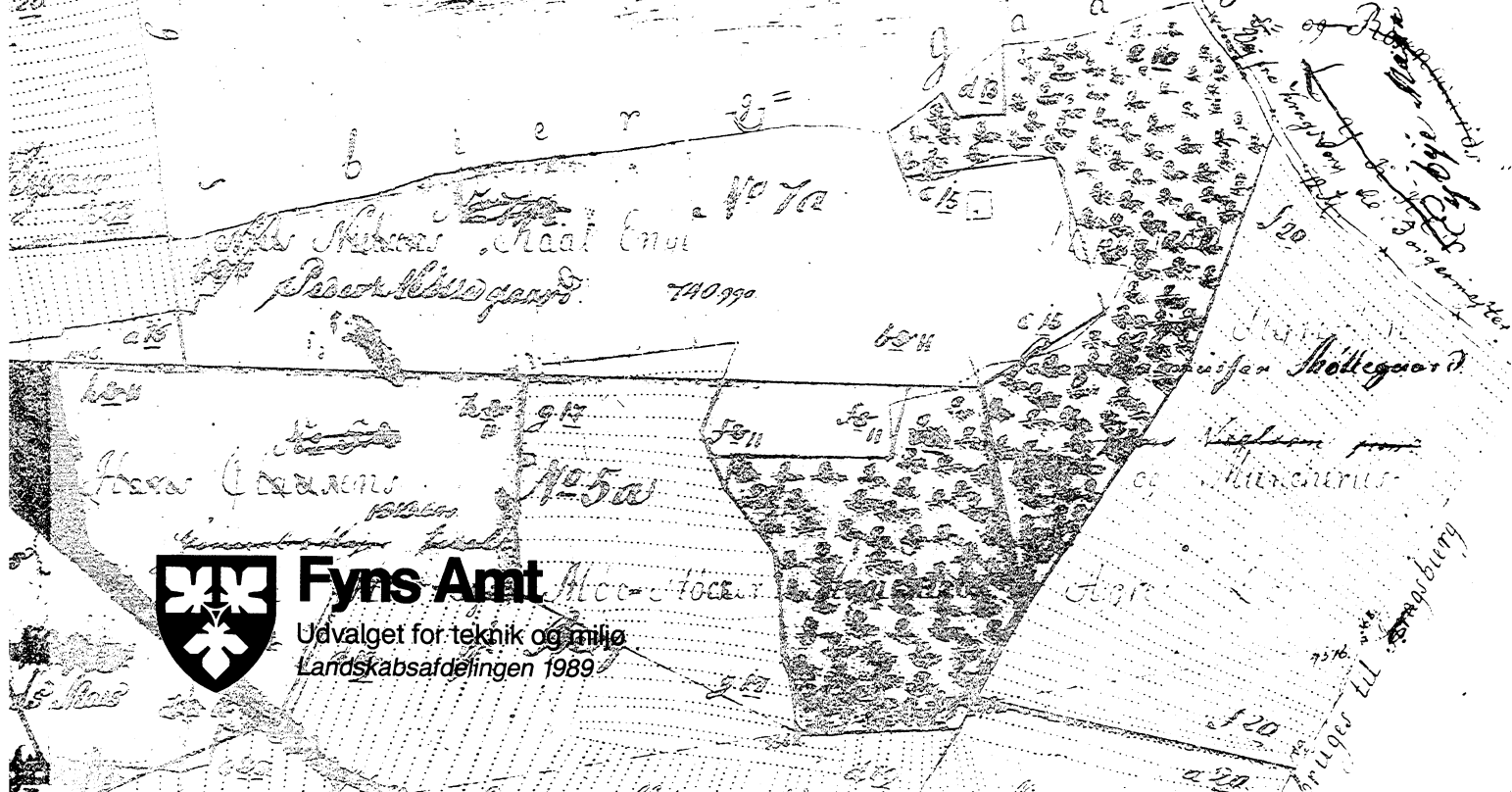
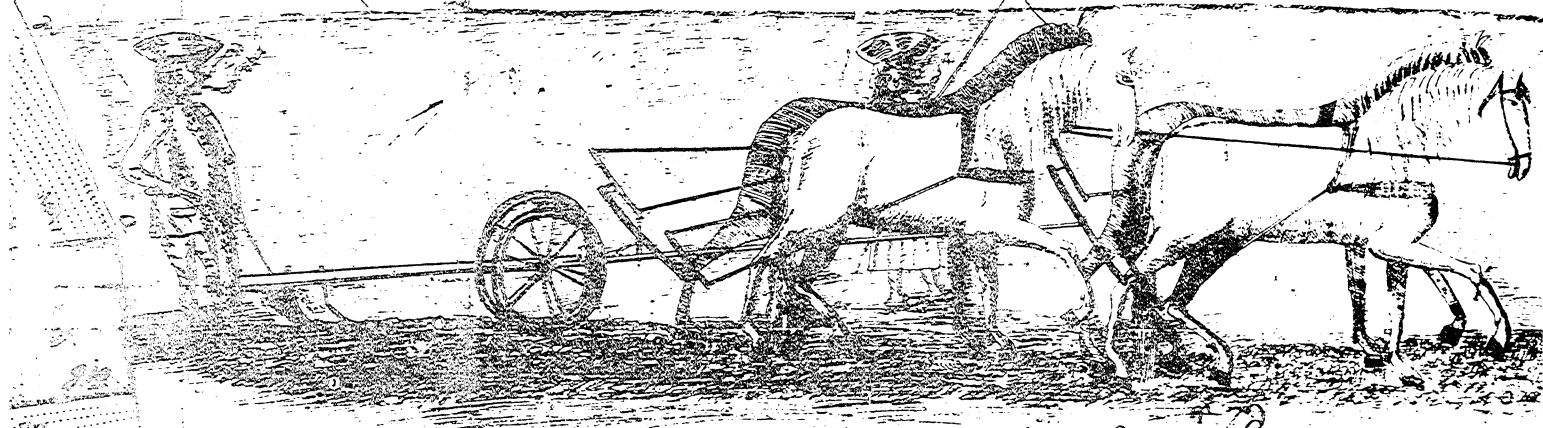
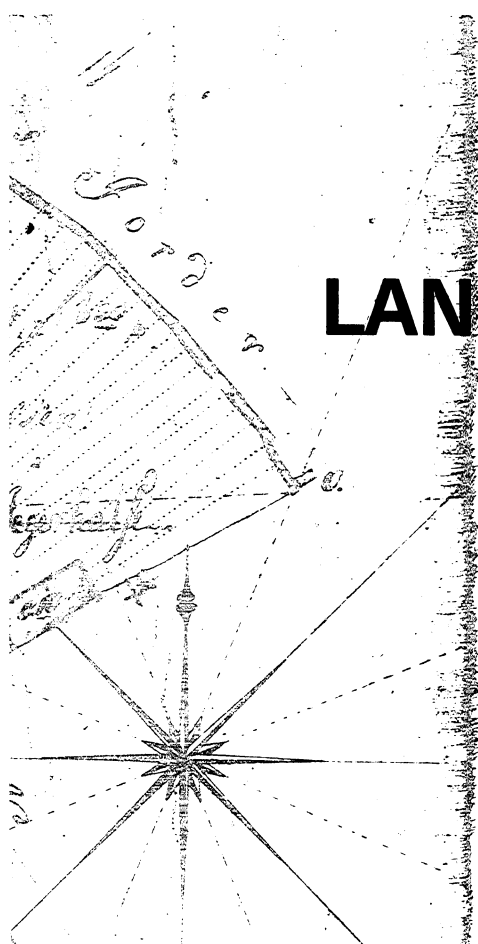
~~Lods og Sels Eiere,~~

~~som og~~

~~Liden efter nogle Parceller
som blev solgt fra Gaarden N^o 7.~~

~~Udsigt~~

~~af Stifts Land-Inspektør Berg.~~



Fyns Amt

Udvalget for teknik og miljø
Landskabsafdelingen 1989

LANDSBYREGISTRERING
I FYNS AMT
Foreløbig orientering
1983

Genoptrykt uændret
1989

Indhold

	Side
Indledning	5
Undersøgelsens baggrund og formål.....	6
Undersøgelsens tilrettelæggelse	7
Hovedtræk i den fynske landsbybebyggelse	8
Landsbyernes anlæggelse og udvikling	8
Landsby og landskab.....	12
Regionale bebyggelsessærpræg	17
Vurderingsgrundlaget.....	19
Undersøgelsens opbygning og indhold.....	21
Skema 1	21
Skema 2	21
Skema 3	22
Skema 4	23
Skema 5	23
Skema 6	24
Kortbilagene	24
Noter.....	27



Indledning

På baggrund af § 11 i regionplanen om sikring af bevaringsværdige landsbyer og som led i tilvejebringelse af planlægningsgrundlaget for fredningsplanlægningen har Fyns amtskommune, forvaltningen for teknik og miljø iværksat en undersøgelse og vurdering af de fynske landsbyer.

Undersøgelsen omfatter dels en kortlægning og vurdering af landsbyernes kulturhistoriske værdier, dels en kortlægning af de visuelle, arkitektoniske, landskabelige og miljømæssige værdier, der knytter sig til landsbyerne.

Nærværende foreløbige orientering omfatter alene en redegørelse for vurderingen af de kulturhistoriske bevaringsinteresser.

Denne del af undersøgelsen udføres i samarbejde med museumsinspektør og lektor ved Odense Universitet, Erland Porsmose. Det praktiske arbejde med indsamling og bearbejdning af materialet er udført af historiestuderende ved Odense Universitet, Historisk Institut.

Undersøgelsens form og omfang er mulig, fordi der i forbindelse med Odense Universitets forskningsprojekt vedrørende landsbyens opståen og udvikling er foretaget en omfattende indsamling af relevante oplysninger.

Undersøgelsen påregnes afsluttet i foråret 1983. Hovedresultaterne vil blive sammenfattet i en rapport, der vil tjene som grundlag for amtsrådets forhandlinger med kommunerne om udpegning af bevaringsværdige landsbyer, jfr. regionplanens § 11.

Udvalget for teknik og miljø har imidlertid fundet, at første del af undersøgelsen, som omhandler de kulturhistoriske forhold, indeholder oplysninger, der kan have væsentlig betydning for den igangværende kommuneplanlægning. Udvalget har derfor besluttet løbende at stille dette materiale til rådighed for kommunerne, efterhånden som det bliver færdigt.

I det følgende bringes en kortfattet redegørelse for undersøgelsens formål, tilrettelæggelse og indhold, herunder en begrundelse for og forklaring til de i undersøgelsen anvendte skemaer og kort.

Som bilag er vedlagt udførlige noter med forklaringer på de anvendte begreber og henvisninger til det anvendte kildemateriale.

Noterne er udarbejdet af stud. mag. Dorthe Nørregaard Madsen, stud. mag. Per Grau Møller og stud. mag. Niels Hørlück Jessen.

Undersøgelsens baggrund og formål

De kulturhistoriske og landskabelige værdier, der knytter sig til landsbyerne, indgår som en del af de beskyttelsesinteresser, der skal varetages i fredningsplanlægningen.

I regionplan 80 er optaget følgende bestemmelser om sikring af bevaringsinteresserne i landsbyerne.

»§ 11. Bevaring:

1. Der optages bestemmelser i kommuneplanerne om sikring af bevaringsværdige landsbyer gennem lokalplanlægning.
2. Udpegning af bevaringsværdige landsbyer skal ske i samarbejde mellem kommuner og amtskommuner i forbindelse med fredningsplanlægningen og kommuneplanlægningen«.

På denne baggrund har forvaltningen for teknik og miljø i efteråret 1981 iværksat en kortlægning af bevaringsinteresserne i landsbyerne.

Kortlægningen må endvidere ses på baggrund af den af fredningsstyrelsen efter samråd med Kirkeministeriet i 1977 udsendte cirkulæreskrivelse om kirkernes omgivelser til samtlige amtsråd og kommunalbestyrelser. Cirkulæreskrivelsen lægger op til, at der foretages en gennemgang af samtlige kirkeomgivelser med henblik på at vurdere behovet for yderligere sikringer, f.eks. i forbindelse med lokalplanlægningen.

Som led i dette arbejde udsendte Fyns amtskommune i 1980 en registrering af kirkeomgivelsesfredninger i Fyns amt til samtlige kommunalbestyrelser og menighedsråd.

Undersøgelsen af bevaringsinteresserne i tilknytning til landsbyerne tjener således 2 hovedformål:

- dels at tilvejebringe et grundlag for udpegning af bevaringsværdige landsbyer, som forudsat i regionplanen.
- dels at give mulighed for at vurdere behovet for yderligere sikring af kirkernes omgivelser.

Ved undersøgelsens tilrettelæggelse er der lagt vægt på at få tilvejebragt et materiale, der gennem administrationen af zoneloven og kommuneplanloven giver mulighed for at sikre, at landsbyernes udvikling kan ske i harmoni med bevaringsinteresserne.

Undersøgelsens tilrettelæggelse og indhold

Kortlægningen er opdelt i to faser

- dels en undersøgelse af landsbyernes historiske udvikling og
- dels en registrering af de eksisterende forhold.

Undersøgelsen af den historiske udvikling har til formål at tilvejebringe et grundlag for vurderingen af landsbyernes historiske betydning.

De kulturhistoriske interesser knytter sig til de landsbyer eller dele af landsbyer, hvor autentiske træk fra landsbyens udvikling er bevaret. Undersøgelsen omfatter en registrering af landsbyens oprindelse og udviklingsforløb med henblik på at vurdere, i hvor høj grad landsbyen i sin nuværende skikkelse kan illustrere landsbyens oprindelse og historiske udvikling.

Registreringen af de eksisterende forhold har til formål at tilvejebringe et grundlag for vurderingen af landsbyernes visuelle, arkitektoniske og landskabelige værdi, således som den fremtræder i dag.

Registreringen omfatter de enkelte bygninger og særlige, monumentale anlæg som kirker og møller og især samspillet mellem bygninger, gadeforløb, beplantning og landskab. Det vil sige bybilledet, byens rum og samspillet med det omliggende åbne land.

I registreringen indgår en vurdering af kirkeomgivelserne.

Hovedtræk i den fynske landsbybebyggelse

I perioden fra år 1000 til udskiftningen omkring år 1800 var det fynske kulturlandskab helt domineret af samlede landsbybebyggelser med tilhørende jorder drevet i dyrkningsfællesskab.

Enkelt liggende bøndergårde uden for landsbyfællesskabet (»enestegårde«) forekom kun i ringe omfang. I 1688 var der således under 5%, koncentreret om Midt- og Sydfyn, hvor det urolige terræn og skiftende jordbunds- og afvandringsforhold besværliggjorde et dyrkningsfællesskab efter datidens mønster.

Udskiftningen omkring år 1800 ændrede fuldstændig denne situation og dermed det fynske kulturlandskab.

Ved en fuldstændig omstrukturering af jorden fik det enkelte landbrug samlet sine marker i et eller nogle få sammenhængende arealer. Hermed blev det muligt at flytte gårdene ud til markerne med en delvis opsplitning af landsbyerne til følge.

I det følgende gennemgås hovedtrækkene i bebyggelsens udvikling på Fyn indtil udskiftningen og bebyggelsens tilknytning til kulturlandskabet.

Gennemgangen har til formål at tilvejebringe et egnet grundlag for at bestemme, hvilke karakteristiske landsbytyper der forekommer i amtet.

Landsbyernes anlæggelse og udvikling

At en landsby er en samling gårde og huse, hersker der ikke den store tvivl om. Det er straks sværere at gøre definitionen mere konkret. I datiden lagde man afgørende vægt på dyrkningsfællesskabet. Landsbyerne var de egentlige driftsenheder, og den enkelte gårds ressourcer bestemtes i princippet som en andel af landsbyens samlede tilliggende, hvis udnyttelse måtte ske efter fælles regler. Til varetagelse af denne regulering var gårdene derfor samlet i et »bylav« under en oldermands ledelse.

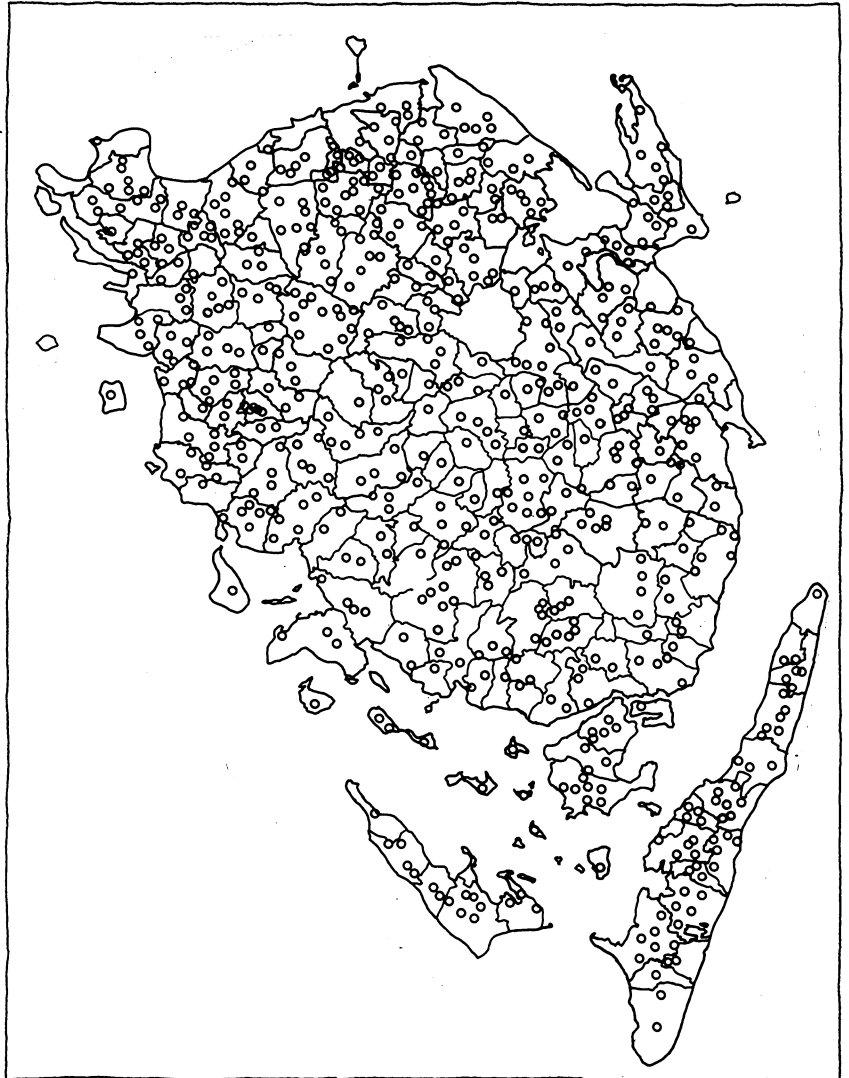
Når man i 1600-1700 tallet talte om landsbyer eller rettere »byer«, mente man derfor »gårde i dyrkningsfællesskab«. Senere tiders geografer og historikere har derimod lagt mere vægt på de statistiske forhold. Oftest kræver man nu en samling på mindst 3 gårde for at tale om en landsby.

Landsbydefinition

I nærværende undersøgelse er en landsby defineret som en bebyggelsesmæssig enhed på mindst 3 gårde, der har topografisk sammenhæng, og som før udskiftningen har haft dyrkningsfællesskab.

Efter denne definition kan antallet af landsbyer i Fyns amt opgøres til ca. 630, hvoraf omkring 200 er sognebyer med tilhørende kirke. I alt dækker landsbyejerlavene 80 - 85% af amtets samlede areal.

Landsbyer i Fyns amt



Landsbyernes anlæggelse

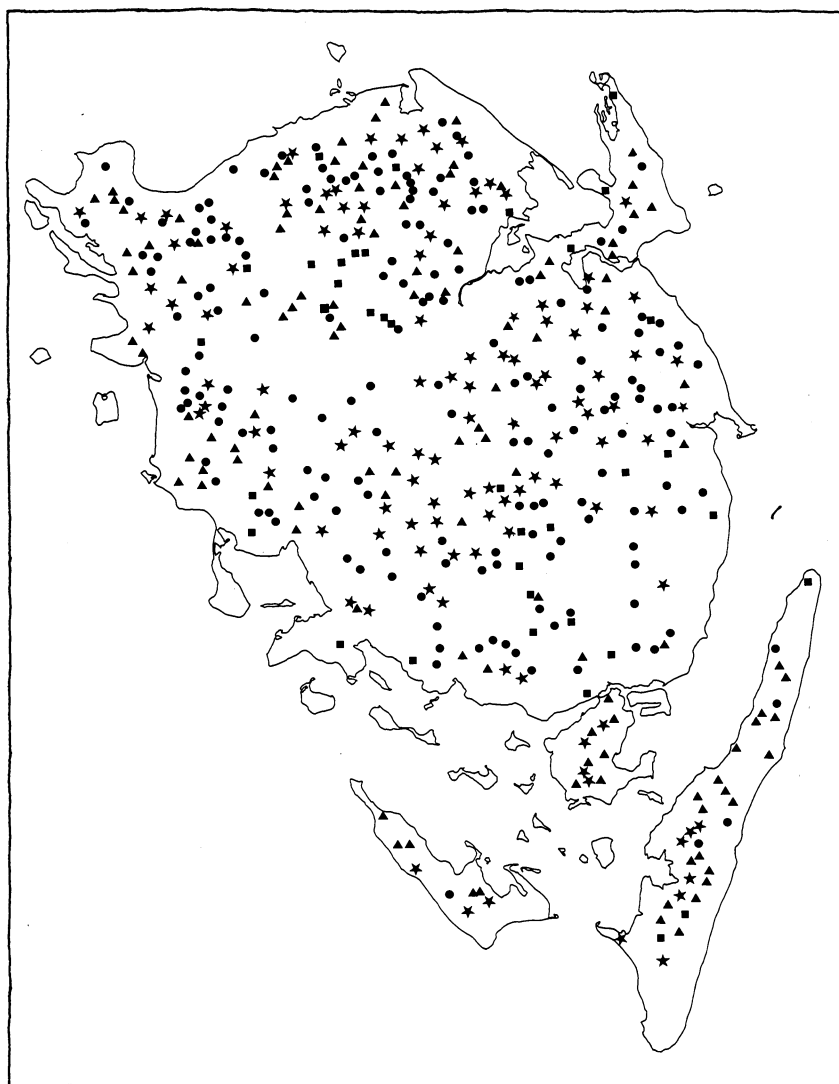
Indtil for få år siden anvendte man i mangel af konkrete arkæologiske undersøgelser landsbyernes navne til en omtrentlig datering af deres anlæggelse. Man antog, at landsbyer med navne der endte på:

-um (hem), -inge, -lev, -løse, -sted,
var anlagt før vikingetiden,

-by, -tofte, -bølle,
var anlagt i vikingetiden,

-holt, -rød, -tved,
var anlagt efter vikingetiden,

-torp, (incl. -drup, -rup, -strup),
var anlagt både i vikingetiden og middelalderen.



Stednavnenes geografiske fordeling:

- ★ -hem, -inge, -lev, -løse, -sted
- ▲ -by, -tofte, -bølle
- -holt, -rød, -tved
- -torp

Gennem arkæologiske undersøgelser på Fyn anses det for godt gjort, at de ældste af vore nuværende landsbyer er anlagt i det 10 - 11 årh. på overgangen mellem vikingetid og ældre middelalder i forbindelse med en generel omstrukturering og flytning af bebyggelsen.

Stednavnene kan derfor kun fortælle om, hvor lang tid et ejerlav har haft bebyggelse, men ikke hvor lang tid bebyggelsen har ligget på samme sted. Et af resultaterne fra føromtalt forskningsprojekt er påvisningen af, at landsbyerne indtil middelalderen er flyttet med jævne mellemrum inden for sit ressourceområde (ejerlavet) i takt med ændringer i driftsformerne. Dette er sket, uden at landsbyen har skiftet navn.

Omstruktureringen af bebyggelsen i slutningen af vikingetiden og begyndelsen af middelalderen efterfølges frem til det 13. århundrede af en række nyanlæggelser af mindre landsbyer, dels i form af udflytterbyer, de såkaldte »torper«, dels i form af skovrydningsbyer.

Omkring år 1300 ebber landsbyanlæggelserne ud, og frem til udskiftningen opstår næppe mere end en snes nye landsbyer på Fyn, fortrinsvis i skovegne og i kystzoner. I de samme egne sker der samtidig en ekspansion i enkeltgårdsbebyggelsen.

Landsbyernes antal

Antallet af landsbyer har ikke været konstant. Hvor det omkring år 1800 var ca. 550 på Fyn, har det omkring år 1300 været på mindst 700, idet der for den mellemliggende periode kendes mindst 170 forsvundne landsbyer.

Den første store nedlæggelsesfase (i det 14.-15. årh.) gik især ud over de udflyttede torper. En stor del heraf flyttede atter ind til moderbyen, andre blev simpelthen øde. Mere end hundrede fynske landsbyer synes forsvundet i disse århundreder.

Fra det 16.-18. årh. kom truslen mod landsbyerne fra den ekspanderende hovedgårdsdrift. Knap 50 fynske landsbyer forsvandt i denne periode under hovedgårdsmarkerne.

Alligevel må det konkluderes, at kontinuiteten i dyrkningssystemerne og dermed bebyggelsesmønstrene fra 1000 - 1800 gør det rimeligt at opfatte hele denne periode som een bebyggeshistorisk fase domineret af den regulerede landsby. Den ældste anlæggelsesfase i det 10.-11. årh. står netop i forbindelse med det middelalderlige driftssystems indførelse på samme måde, som opløsningen heraf ved udskiftningen omkring år 1800 førte til landsbystrukturens delvise sprængning.

Landsbyernes indre opbygning

Igennem denne 800-årige periode sker der også store ændringer i landsbyernes indre opbygning. Vi kender ganske vist ikke meget til gårdenes antal og størrelse for middelalderens vedkommende. Men en del tyder dog på, at en række landsbyer i det 12.-13. årh. har haft en eller to meget store »brydegårde« med tilhørende hoveriydende, men næsten jordløse småbønder, »gårdsæder«.

I begyndelsen af 1400-tallet synes den senere så velkendte fæstegårdsstruktur imidlertid at være etableret. Landsbyen bestod nu som oftest af en række »jævnstørre« (1 - 10 tdr. htk) fæstegårde, der blev drevet som familiebrug. Frem til 1800 var gårdantallet og dermed den gennemsnitlige gårdstørrelse forbavsende konstant. Blot gennemførte hovedgårdene i de landsbyer, hvor de var enebesiddere, ofte reguleringen af gårdens tilliggende -øjensynlig for at lette administrationen af fæstegårdens afgifter, herunder hoveriet. På denne vis blev gårdene i hver fjerde fynske landsby igennem det 16.-17. årh. gjort lige på jord og afgifter.

Hovedgårdene havde også en væsentlig andel i periodens mest markante bebyggelsesstrukturelle ændring, husenes fremvækst. Omkring år 1500 var husene som indslag i landsbybilledet af forsvindende betydning. Igen- nem det 16.-17. og 18. årh. voksede antallet af landsby- huse imidlertid støt. I 1688 udgjorde husene 50% af gård- antallet, og hundrede år efter nærmede de sig jævnbyr- dighed. Husenes fremvækst er især knyttet til hovedgår- denes umiddelbare omgivelser og afspejler disses vok- sende arbejdskraftbehov.

Landsby og landskab

Som nævnt sætter terrænet og jordbundsforholdene grænser for landsbyernes udbredelse, idet bebyggelsens størrelse bestemmes af ressourcernes mængde og kvalitet samt tilgængelighed fra bebyggelsesstedet.

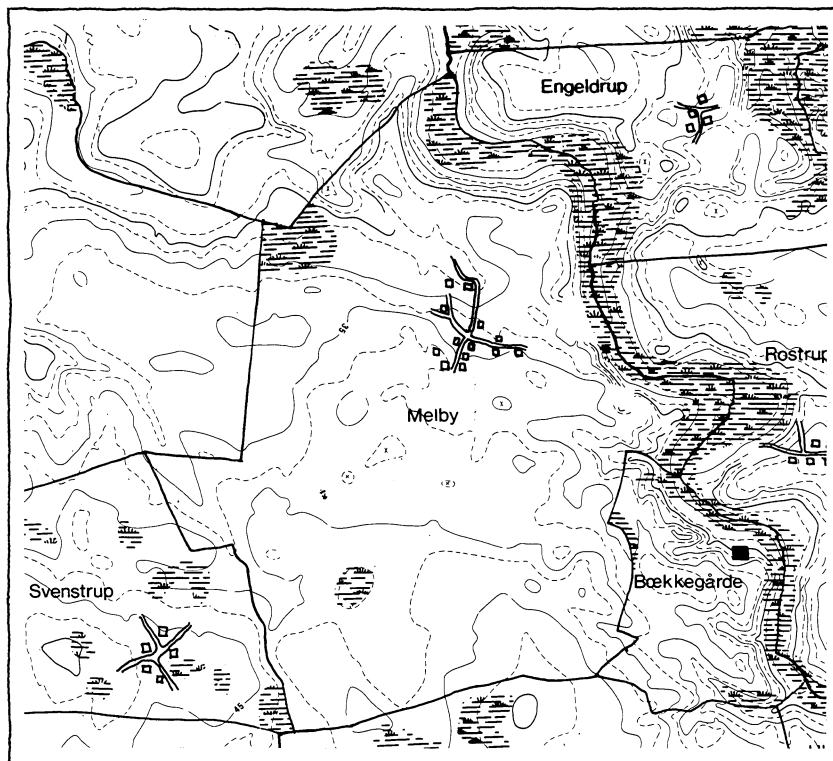
Ejerlavet, som udgør den enkelte landsbys samlede dyrk- ningsressource, afgrænses oftest af naturlige skel i ter- rænet (vandløb, søer, moser, bakkedrag m.v.). Landska- bet kommer herigennem til at øve en afgørende indflydel- se på bymarkens afgrænsning og dermed på landsbyens størrelse. Som følge heraf varierer landsbyernes størrel- se stærkt på Fyn med yderpunkter fra 3 til 60 gårde. Det gennemsnitlige gårdantal pr. landsby var umiddelbart før udskiftningen på 10.

Sammenknytningen mellem naturlige, driftsøkonomiske og juridiske skel har sikret ejerlavssystemet en betydelig stabilitet, og i virkeligheden ligger dette middelalderlige system i dag til grund for vort matrikelsystem.

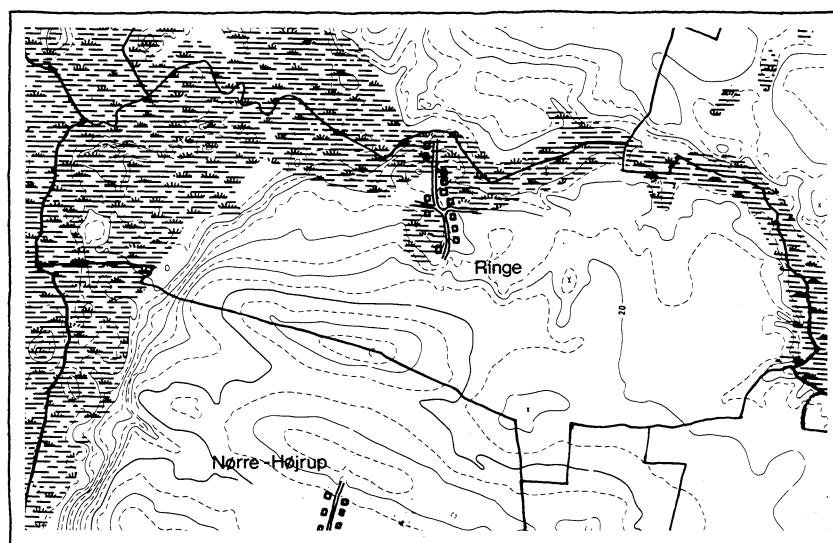
Byens placering og udformning

Inden for ejerlavet kunne landsbyen hensigtsmæssigt placeres i centrum af hensyn til den bekvemme adgang til bymarken, men på Fyn forekom det lige så ofte, at landsbyerne placeredes i ejerlavets udkant, nemlig ned til de vådområder, vandforekomster, der ofte danner skel. Den »engorienterede« beliggenhed er betinget af hensynet til dræning af bopladsen og adgangen til ferskvand samt den lette adgang til hø.

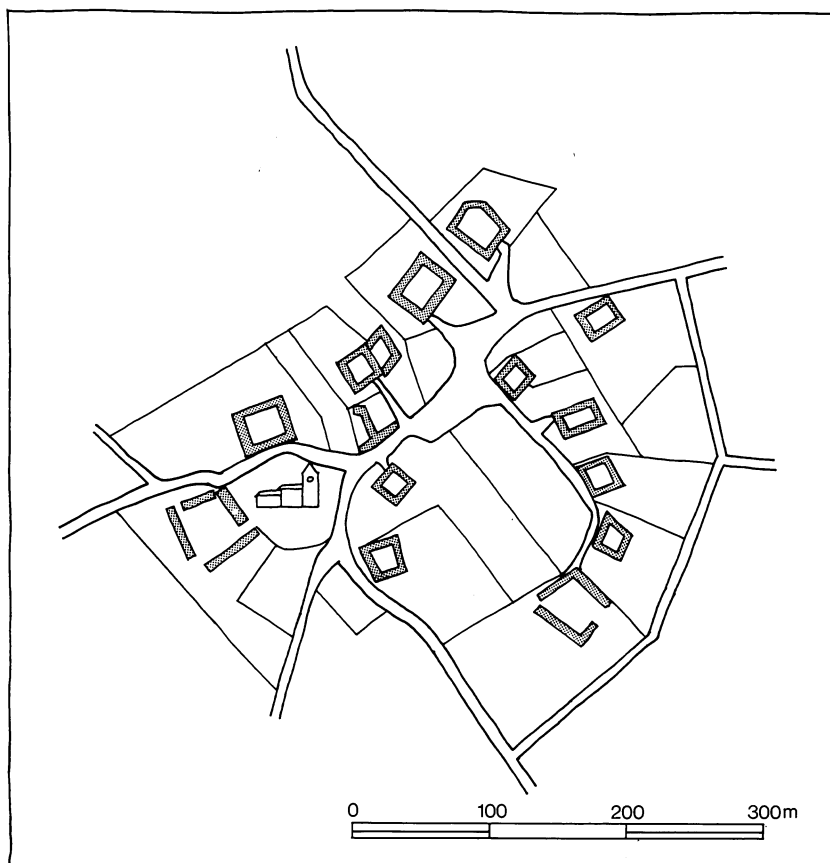
*Melby på Nordfyn.
Eksempel på en central ager-orienteret beliggenhed.*



*Ringe på Nordfyn.
Eksempel på en acentral engorienteret beliggenhed.*

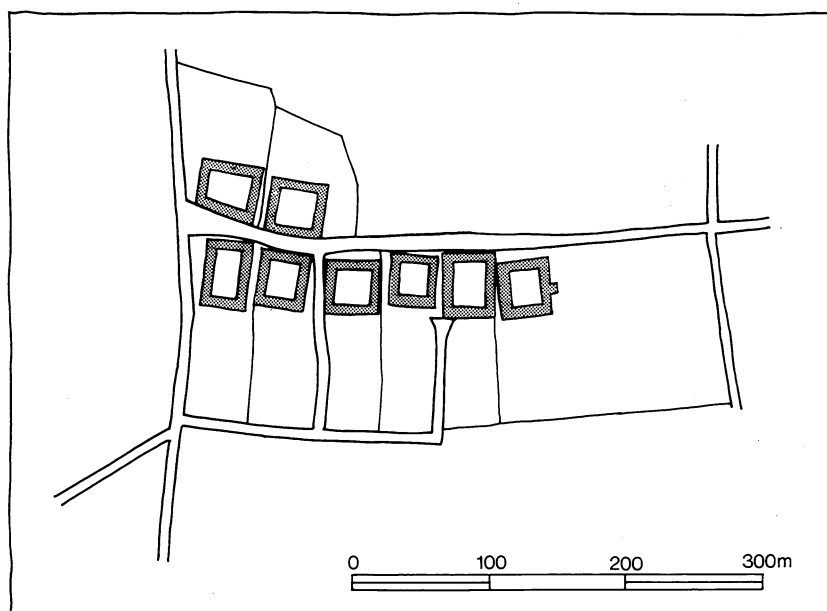


Selve bytomtens udformning er ofte præget af de lokale terrænforhold. Adskillige geografer og historikere har simpelthen anskuet samtlige landsbyer som »terrænbyer«. Slet så enkelt er det nu ikke, hvad især de strengt regulerede byplaner viser. På Fyn er disse regulerede vejbyer eller fortebyer relativt sjældne. Derimod optræder forte- eller vejfortebyer samt slyngede vejbyer og deres videreudviklede type, vejklungebyer, i flæng. En speciel type er de løst opbyggede skovbygder.



Nr. Lyndelse.

Eksempel på reguleret vejforteby. Byen er opbygget omkring den nordøst-sydvest gående vejforte, hvor kirken ligger i den sydvestlige ende. På den nordlige side en række gårde, der ligger jævnt på linie. Langs vejen, der udgår fra fortjen mod sydøst, ligger 4 gårde med lige stor afstand. Byens regulerede præg understreges af vejen, der fører sydøst rundt om byen.



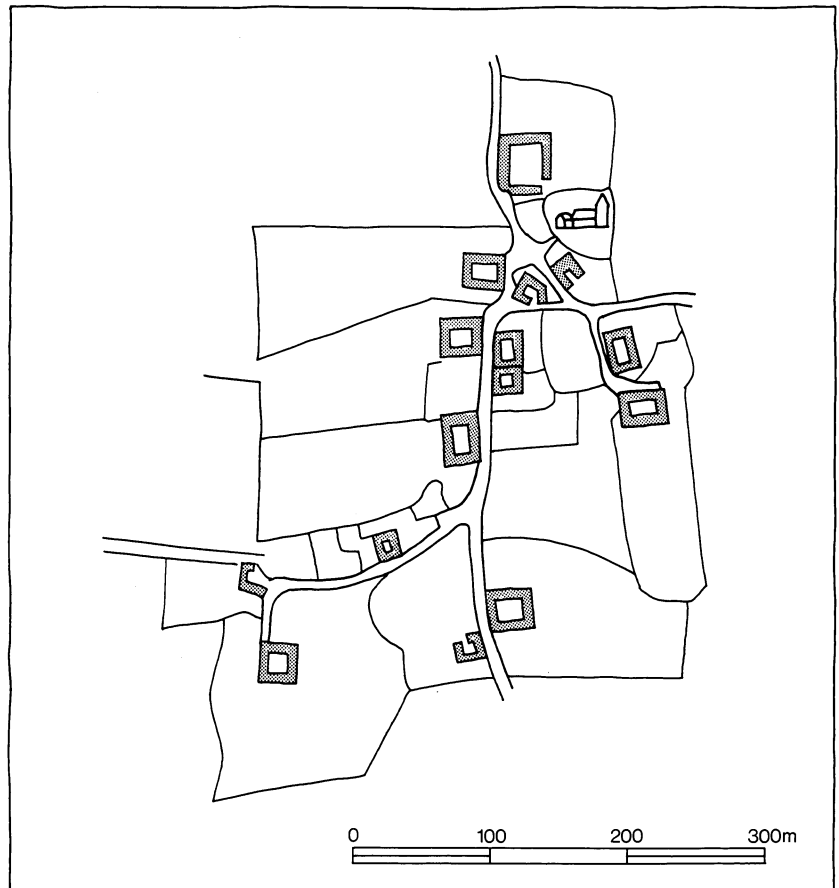
Hunderup.

Eksempel på en reguleret vejby. Byen består af en række tydeligt regulerede og tætliggende gårde langs den øst-vest gående bygade. Bygaden kan have fungeret som forte.

Viby.

Eksempel på vejkllyngeby.

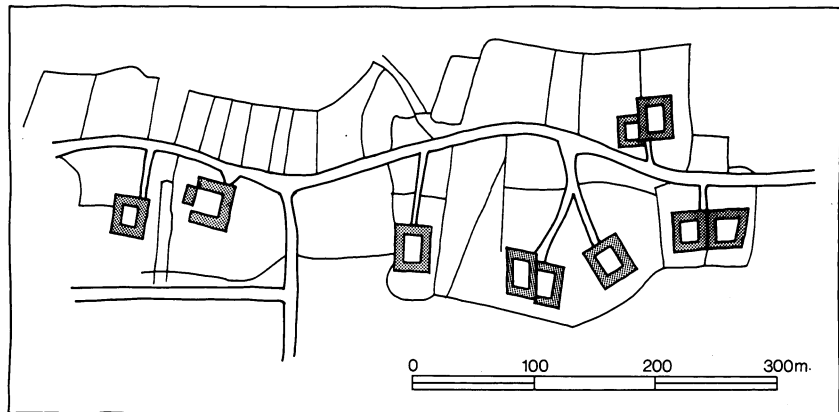
Byen er opbygget over en slynget vej, der mod nord udvides og forgrenes omkring kirken. Gårdene ligger uregelmæssigt fordelt langs gaderne og samler sig i en klynge i den nordlige del.

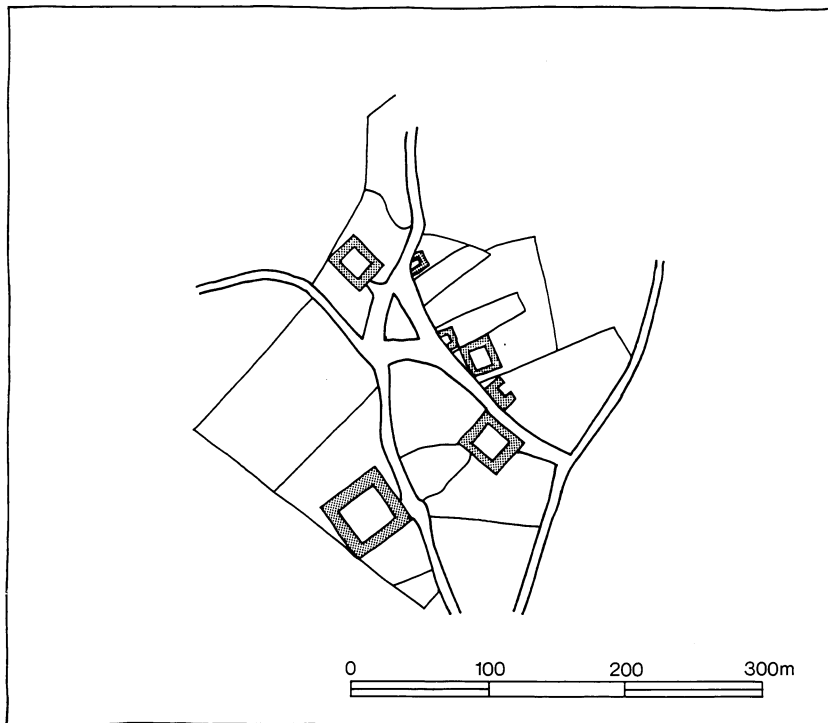


Ladby.

Eksempel på en slynget vejby.

Byen er opbygget over en vej, der slynger sig gennem landskabet for at undgå bakker og lavninger. Gårdene er, som det er typisk for slyngede vejbyer, samlet i grupper. Her i form af tvillingegårde. De fleste gårde ligger tilbagetrukket fra vejen.





Gadsbølle.

Eksempel på en skovbygd. Byen består af kun 4 gårde og en række huse. Gårdene ligger uregelmæssigt langs vejnettet, men alligevel relativt tæt for en skovbygd. Den ene gård mod sydvest er dog med til at give byen sit løse, uregelmæssige præg.

Ud fra bebyggelsens tilpasning til landskabet kan der således skelnes mellem en række landsbytyper. Omvendt danner bebyggelsen centrum for menneskets omformning af landskabet til et kulturlandskab. Periodens teknologiske formåen var nok ringe, men alligevel satte menneskets virke sine spor i landskabet. Spor der tildels endnu i dag kan erkendes som relikter.

Kulturlandskabet

Med afstanden fra bebyggelsen aftager udnyttelsesintensiteten. Matrikeldirektoratets »original I-kort« viser da også en regelmæssigt faldende bonitet ud mod ejerlavets grænser i takt med den faldende gødsknings- og dyrkningsintensitet. I ejerlavets udkant kunne forekomme græs og kratbevoksede overdrevsarealer, der udnyttedes til græsning. Ud fra den landopmåling, der foretoges i forbindelse med matriklen af 1688, fremgår det, at kun 47% af den fynske jord var under plov.

På størstedelen af Fyn var bymarken inddelt i tre store marker, vange, hvoraf en på skift hvilede hvert år. Andre former for vangebrug fandtes dog, især på Vestfyn. Hver vang var underopdelt i et antal »skifter«, der atter bestod af en række »højryggede agre«. Disse agre var oftest 8 - 12 m brede, men til gengæld op til flere hundrede meter lange. Af hensyn til dræning, modvirkning af jordfygning etc. pløjedes agrene op i rygge, således at der fra midten af ageren og ud til »agerrenderne« i siden var en højde-

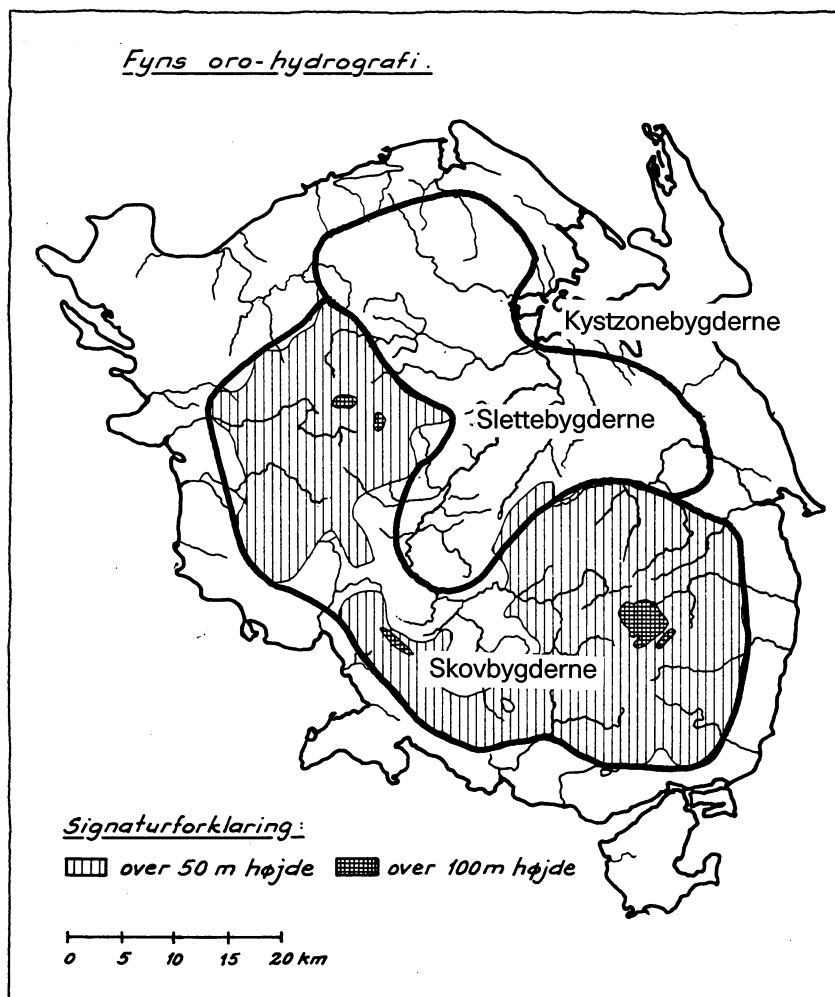
forskel på 1/2 - 1 m. Nøglen til fordelingen af disse agre på de enkelte gårde i landsbyen var oprindeligt det indhegnede jordstykke omkring gården, »toften«, hvis bredde og beliggenhed i forhold til de øvrige »tofter« angav fordelingskoden.

Regionale bebyggelsessærpræg

På Fyn kan der skelnes mellem 3 regioner eller zoner, som i kraft af forskellige naturgivne forhold adskiller sig markant fra hinanden: skovbygderne, slettebygderne og kystzonebygderne.

Skovbygderne

De bakkede højlandsområder med uroligt relief og stærkt skiftende undergrundsforhold er præget af lav opdykningsgrad og ringe bonitet, men til gengæld er de forholdsvis rige på alternative ressourcer som skov, eng og overdrev. Bebyggelsestætheden er som følge deraf ringe, og smågårdene dominerer. Den typiske bebyggelses-



form er enestegårde med jævn overgang til mindre landsbyer. Bebyggelsen er forholdsvis ung og udviser mange steder ekspansion igennem det 16.-18. årh.

Den svagt bølgede moræneflade med overvejende lerbund er præget af en høj opdykningsgrad og god bonitet, men til gengæld er der kun ringe eng og ingen skov. Bebyggelsestætheden varierer ligesom enhedernes størrelse, men der er dog overvejende storgårdsdominans. Bebyggelsen udgøres så godt som udelukkende af landsbyer, hvis størrelse imidlertid varierer stærkt, delvis på grund af en udpræget tendens til at lade ejerlavsgrensene følge de naturlige, ofte ikke særligt fremtrædende skel, og delvis måske på grund af en bevidst decentralisering af produktionen.

Slettebygderne

Kystområdet, der er præget af jævnt faldende moræneflader med god naturlig dræning, har meget varierede opdyknings- og bonitetsforhold, overvejende dårlige engforhold og ikke megen skov. Bebyggelsen er tæt, såvel hvad gårde som huse angår. Gårdenes gennemsnitsstørrelse er lav. Øjensynlig har fiskeriet spillet en rolle som supplerende næringsvej. Kystzonen er præget af store landsbyer. Det skyldes dels de ovennævnte hydrografiske forhold og dels manglende torp-dannelser ud til kysten. Fælles for dem alle er, at de ses placeret så langt fra kysten som muligt, og som følge heraf ligger ucentralt i ejerlavet. Den tilbagetrukne placering i forhold til kysten skyldes formentlig frygten for sørøveri. Afstanden fra landsbyen til kysten har i middelalderen medført, at areaerne nærmest kysten ikke blev dyrket, men har været brugt som overdrev, og herved er sprunget i skov. Dette skovbælte langs kysten er gennem det 15.-18. årh. præget af bebyggelsesekspansion med dels smågårde og dels hovedgårde.

Kystzonebygderne

Vurderingsgrundlaget

Grundlaget for den kulturhistoriske vurdering er de forsknings- og undervisningsmæssige og almene behov for opretholdelse af autentiske landsbyer. De kulturhistoriske interesser knytter sig således til de landsbyer eller dele af landsbyer, hvor autentiske træk fra landsbyens anlæg og udvikling er bevaret.

Med »landsby« menes både bebyggelseskernen og det omgivende ejerlavsområde. Vurderingen af de fynske landsbyers bevaringsværdi kræver således:

1. En beskrivelse og typebestemmelse af de enkelte landsbyers oprindelse og udvikling.
2. En vurdering af landsbyernes nuværende reliktilstand.

Hertil er føjet oplysninger om historiske tildragelser, der er knyttet til lokaliteten, og som kan forøge oplevelsesværdien (»Det var netop her, det skete«).

Registreringen af landsbyernes oprindelse og udviklingsforløb er lagt til rette med henblik på bestemmelse af deres anlægs- og udviklingstype. Dette er muligt i kraft af, at der for Fyn foreligger relevante, generelle beskrivelser af disse forhold.

Herved kan den enkelte landsby forholdsvis let indplaces i helheden. Alligevel er det nødvendigt med arkivaliske studier for at tilvejebringe de ønskede oplysninger for de enkelte landsbyer.

Ved vurderingen af de enkelte landsbyers forsknings- og undervisningsmæssige bevaringsværdi er anvendt en fire-trins skala:

1. mindre interesse,
2. interesse,
3. stor interesse,
4. særlig interesse.

Den endelige vurdering er et resultat af en sammenvejning af:

- a. den reliktmæssige værdi,
- b. den typologiske værdi, og
- c. den almene historiske værdi.

Af disse vurderinger må a og b tildeles lige stor vægt, mens c kun kan anses for at være et ledsagende moment.

- ad a. Den reliktmæssige vurdering baserer sig på:
1. En kartografisk sammenligning af landsbyens struktur og kulturlandskabet omkring år 1800 i landsbyfællesskabets slutfase med de nutidige forhold med henblik på at fastslå bevaringsgraden.
 2. En registrering af særlige relikter fra perioden 1000 - 1800, f.eks. kirker, voldsteder og møller.
 3. En redegørelse for de arkæologiske interesser fra samme periode, f.eks. tomter fra nedlagte gårde.
- ad b. Den typologiske vurdering baserer sig på en indplacering af landsbyens anlægs- og udviklingstype i forhold til den fynske udvikling. Som kriterier er anvendt:
1. Typens hyppighed.
(Med henblik på at få repræsentanter for samtlige typer bevaret).
 2. Graden af typerenhed.
(Der gives prioritet til »rene« og sjældne typer, samt til enestående, atypiske anlæg).
- ad c. Med hensyn til historiske tildragelser er kriteriet en skønsmæssig vurdering af graden af regional- og/eller rigs-historisk interesse.

Undersøgelsens opbygning og indhold

Undersøgelsen og vurderingen er opbygget over 6 skemaer og 4 kortbilag for hver enkelt landsby.

I det følgende beskrives hvilke oplysninger, der er indsamlet om den enkelte landsby, og de enkelte skemaers betydning ved vurderingen.

Ved indsamlingen og bearbejdningen af materialet har udgangspunktet været, at »landsbyen« gennem tiden er reguleret af det omgivende miljø, af natur og teknologi, befolkningsudvikling, besiddelsesforhold, markedsforhold samt af skatter og afgifter, og som følge heraf fremtræder med store forskelle fra egn til egn.

Skema 1 Landsbyens oprindelse

Skemaets oplysninger har til formål at tilvejebringe et grundlag for at inddele landsbyerne efter deres oprindelse.

Der gøres rede for landsbyens beliggenhed i forhold til sogn, primærkommune og i amtskommunen. Landsbyernes ældste udvikling er skildret på grundlag af landsbynavnene, idet kun hver fjerde landsby er omtalt i skriftlige kilder fra før 1350. Stednavne kan opdeles i grupper efter deres endelser, der dels fortæller om navnets alder, dels om anlæggesformen. I skemaet nævnes hvornår den enkelte landsby første gang er omtalt i skriftlige kilder. Dernæst gøres der rede for navnets betydning ved vurderingen af landsbyens type og alder. Navnets alder indicerer, i hvor lang tid ejerlavet har haft en bebyggelse, men ikke bebyggelsens alder, idet den kan være flyttet uden at have skiftet navn. Herefter følger en redegørelse for anlægstype. På grundlag af ejerlavets størrelse, form og navnetype foretages der en inddeling efter, hvorvidt landsbyen er anlagt som udflytterby (torp) fra en ældre bebyggelse (adelby) eller er anlagt som skovrydningsby. Endelig dateres anlæggestidspunktet for den nuværende landsby på grundlag af arkæologiske undersøgelser.

Skema 2 Landskabelig tilknytning

Skemaets oplysninger har til formål at skabe grundlag for en vurdering af sammenhængen mellem landskabet og bebyggelsens udformning.

Landsbytomtens geografiske udformning bestemmes ud

fra den eksisterende landsby-typologi (Frits Hastrup: »Danske Landsbytyper«). Der skelnes mellem:

1. regulerede vejbyer og fortebyer - byer der bærer præg af overordnet planlægning fra en godsbesidder,
2. fortebyer (uregelmæssige vejfortebyer, forteklyngebyer) -byer, der er dannet omkring en forte eller en vejforte,
3. vejbyer (slynget vejby, vejklyngeby) - byer opstået omkring en vej eller et vejnet, der er tilpasset terrænet,
4. skovbygder - byer opstået på arealer ryddede for skov sent i middelalderen med relativt få gårde og ingen struktur i placeringen af gårdene, der ofte ligger med stor indbyrdes afstand.

Bytomtens placering i bymarken (ejerlavet) har betydning for en vurdering af, hvilke naturgivne ressourcer der spillede den vigtigste rolle ved anlæggelsen.

Dernæst behandles opløsningen af landsbyfællesskabet (udskiftningen) i slutningen af 1700-tallet. Det oplyses, hvilke år udskiftningen fandt sted, hvilken figur de nye marker fik (udskiftningsfigur) og hvor mange gårde, der samtidig eller senere er flyttet ud fra den oprindelige bytomt. Disse oplysninger tjener i første omgang til at afgøre, i hvor høj grad den gamle bebyggelsesstruktur blev påvirket af 1780'ernes landboreformer, og dernæst til udvælgelse af egnede lokaliteter til belysning af udskiftningens historie.

Herefter redegøres der for landsbyens naturskabte ressourcer, jordbundstyper og landskabsformer, og hvorledes dette giver sig udtryk i ejerlavets udformning og afgrænsning, samt i ressourcernes sammensætning. I forlængelse heraf oplyses det, hvilket vangesystem landsbyen havde i 1600-tallet, idet dette viser udnyttelsen af ressourcerne.

Skemaet indeholder en vurdering af, i hvilken grad landsby- og landskabsstrukturen fra fællesskabets tid er overleveret til i dag.

Der foretages en reliktvurdering af henholdsvis bytomten, ejerlavets skelsystem og hele ressourceområdet i øvrigt. Denne sker ved en sammenligning af kortmateriale fra udskiftningstiden med moderne kort.

Skema 3 Reliktvurdering

Skema 4

Landsbyens statistik

Skemaet indeholder oplysninger om landsbyens udvikling i tdr. htk., bebyggelsesenheder og deres størrelse samt i befolkningstallet. Først angives ejerlavets areal. Ved matrikuleringen 1682 - 88 opmålttes kun det dyrkede areal, men ved at sammenligne dette tal med arealangivelsen er det muligt at bestemme opdyrkningsprocenten omkring 1680. Dette er væsentligt for vurderingen af ressourcernes sammensætning og landsbyens økonomi.

Landsbyens størrelse og struktur til forskellig tid belyses ved antallet af bebyggelsesenheder fra 1500-tallet til 1903, målt periodisk. Denne udvikling sættes ved vurderingen i forhold til herredets og amtets generelle udvikling for at se, i hvilket omfang den følger de gængse mønstre.

I den følgende statistik over gårdenes størrelsesfordeling oplyses, i hvor høj grad landsbyen var præget af smågårde, middelstore og store gårde.

Tallene i parentes yderst til venstre i størrelsesfordelingsstatistikken viser gårdenes indbyrdes størrelsesfordeling. I det 16. og 17. århundrede blev hver fjerde fynske landsby reguleret og egaliseret, (det vil sige at gårdene blev gjort lige store på jord og afgifter for at lette administrationen af fæsteafgifterne). Tallet i parentes angiver, hvor stor en procentdel af en landsbys gårde der ligger inden for et givet, lille hartkornsinterval. Disse egaliseringer er et vigtigt udviklingstrin i landsbyens historie.

Endelig anvendes folketallet fordelt på voksne og børn ud fra folketællingerne 1787, 1845 og 1901.

Skema 5

Landsbyens udvikling

Skemaet indeholder oplysninger om landsbyens udvikling i besiddelsesforholdene og overgang fra fæstebrug til selveje til brug ved beskrivelsen af landsbyens udviklingshistorie.

1664 var kun et fåtal af bønderne selvejere, mens ca. 95% var fæstere. Der angives dels, hvor spredte besiddelsesforholdene i landsbyen var og dels, hvor mange af fæsterne der hørte under kronen eller en nærliggende, indensogns hovedgård. Hvis en landsby var samlet på én besidders hånd, gav det de bedste muligheder for at tilpasse landsbyen til godsøkonomien, bl.a. ved de føromtaltte egaliseringer og ved anlæggelse af hoverihuse (husmandssteder). Spørgsmålet om, hvorvidt en landsby har været krongods eller adelgods, har betydning for, hvor

tidligt overgangen til selveje er sat ind. Kronen solgte omkring år 1700 alt sit gods enten til private godsejere eller til fæsterne, der derved blev selvejere. Tallene for 1844 og 1903 angiver, hvor stor en rest af det gamle fæstesystem der fandtes på disse tidspunkter.

Udviklingsbeskrivelsen er en sammenfatning af skemaoplysningerne suppleret med de foreliggende oplysninger fra universitetets landsbyprojekt. Sammenfatningen indeholder:

1. Ejerlavets størrelse, afgrænsning, sammensætning og økonomi.
2. Udviklingen i byens besiddelsesforhold.
3. Udviklingen i antallet af bebyggelsesenheder og befolkningstal.
4. Udviklingen i gårdenes størrelsesfordeling.

Skema 6

Landsbyens historiske værdi

Skemaet indeholder en sammenfattende beskrivelse og vurdering af landsbyens typologiske udvikling og dens nuværende reliktmæssige værdi.

Kortbilagene har betydning for vurderingen af sammenhængen mellem landskab og bebyggelse (skema 2) og reliktvurderingen (skema 3).

Kortbilag

I undersøgelsen er anvendt 4 kortbilag. Heraf vedrører de 2 selve bytomten, medens de øvrige 2 vedrører landsbyejerlavet som helhed.

Bytomtkortene, der er i målforhold 1:4000, består af:

- a. Et udsnit af det originale udskiftningskort i 1:4000, som blev udarbejdet over hele landsbyejerlavet i forbindelse med udskiftningen omkring år 1800.

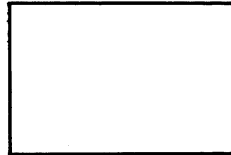
I de tilfælde hvor det oprindelige udskiftningskort ikke findes, er der i stedet anvendt de såkaldte »original I-kort«, som blev udarbejdet til 1844-matriklen.

- b. Et forstørret udsnit af G.I.'s nyeste 4-cm kort visende den nuværende landsbytomt.

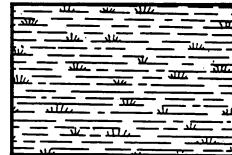
Ejerlavskortene, der er i målforhold 1:25.000 (4-cm kort), består af:

- a. Et kort der viser kulturlandskabet på udskiftningstidspunktet.

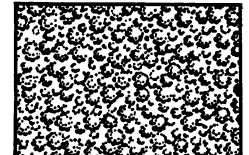
Kortet er rekonstrueret på grundlag af udskiftningskortets oplysninger om skov, eng og mose, bebyggelses placering i landskabet samt ejerlavsgrensens forløb. Kortet er trykt sammen med et nutidigt orohydrografisk kort visende højdekurver, hav og søer. På kortet er anvendt følgende signaturer:



Agerland



Eng/mose



Skov

- b. Et nutidigt 4-cm kort med angivelse af ejerlavsgrenser.

Noter

	Side
Vejledning til skema 1	1
Landsby	1
Ejerlav	1
Navn	1
Anlægstype	1
Vejledning til skema 2	3
Kortmaterialet	3
Bytomten	3
Placering i forhold til bymarken	6
Udskiftning	6
Udflytning	7
Økonomi	8
Vangesystem	8
Ressourceområdets sammensætning	8
Vejledning til skema 3	14
Bytomten	14
Skelsystem	14
Ressourceområde	14
Vejledning til skema 4	15
Areal	15
Tønder hartkorn	15
Bebyggelsesenheder	16
Størrelsesfordeling i tønder hartkorn	16
Folketal	16
Vejledning til skema 5	17
Besiddelsesforhold	17
Udviklingsbeskrivelse	17
Vejledning til skema 6	18

Vejledning til skema 1

- landsbyen og dens oprindelse.

Landsby

Definition.

En landsby er en bebyggelsesmæssig enhed, som:

1. er baseret på landbrugsproduktion.
2. består i dyrkningsfællesskabets tid af mindst 3 selvstændige gårde, der hver er på mindst 1 tønne hartkorn ifølge 1688-matriklen.
3. har topografisk sammenhæng, dvs. mindst 3 gårde inden for en cirkel med en radius på 100 m.

Ejerlav

Definition.

Et ejerlav er det geografiske område, der udgør en landsbys, enestegårds eller hovedgårds ressourceområde til landbrugsproduktion. Det har eksisteret lige så længe, som landsbyen i kraft af dyrkningsfællesskabet har været et centrum for organiseringen af produktionen. I gammel tid benævntes ejerlavet ved "by-marken", "byens fang" eller simpelthen "landsbyen" eller "by-en", således at ejerlavet opfattedes som en integreret del af bebyggelsesenheden "landsbyen". Betegnelsen "ejerlav" er først indført i forbindelse med udarbejdelsen af 1844-matriklen, hvor det blev enheden i det nuværende matrikelnummersystem. Paradoksalt nok var det på et tidspunkt, hvor landsbyen som dyrkningsmæssig enhed var gået i opløsning på grund af udskiftningen. (Se endvidere "udskiftning" og "vangesystem" s. 6-8).

Navn

Begreber:

2/3 af de fynske bebyggelsesnavneendelser lader sig indplacere i nedenstående klassificering.

Det er:

1. -um (hem), -inge, -lev, -løse, -sted.
De er dannet før vikingetiden.
2. -by, -tofte, -bølle.
De er dannet i vikingetiden.
3. -holt, -rød (incl.-rud), -tved.
De er dannet efter vikingetiden.
4. -torp (incl. -drup, -rup, -strup).
Det er dannet både i vikingetiden og middelalderen.

Definitioner:

- by = landsby;
olddansk: býr = gård og bua = være bosat.
- bølle = enkelt- eller helgård.

- holt = mindre skov.
- inge = oprindeligt stedbetegnelser afledt af indbyggernavne eller slægtsnavne på -inge.
- lev = arvegods.
- løse = Omstridt oprindelse og betydning, måske "eng" eller "græsgang".
- rød eller -rud = rydning.
- sted = afledt af "stå"; betyder oprindeligt "det at stå, ståen".
- tofte = "det af fællesskabet undtagne; det til bebyggelse m.m. beregnede areal, der tilkom hver gårdejer i en by".
- torp = udflytterbebyggelse.
- tved = rydning, fældet skov.
- um = 1. af det gamle danske "hem": gård eller landsby, men meget usikker.
2. en dativ-pluralis endelse.

Vedrørende endelser, der ikke er nævnt her, henvises til afsnittet "efterled og endelser" i Danmarks Stednavne bd. 13 eller 14.

Kilder:

Svendborg amts Bebyggelsesnavne.

Danmarks Stednavne, bd. 13. Kbh. 1958.

Odense amts Bebyggelsesnavne.

Danmarks Stednavne, bd. 14. Kbh. 1969.

Anlægstype

Begreber:

1. adelby.
2. torp.
3. rydningsby.

Definitioner:

Ad 1. Adelby:

Hovedlandsby; moderlandsby, der modsat de middelalderlige udflytterbebyggelser, ikke er anlagt ved udflytning. De er anlagt i overgangsfasen mellem vikingetid og middelalder.

Ad 2. Torp:

Middelalderlig udflytterbebyggelse, der er anlagt ved udflytning fra adelbyen og ofte har dyrkningsfællesskab med adelbyen.

"Torp"-begrebet har ikke samme betydning her som i stednavneforskningen. Udtrykket bruges her om en hvilken som helst middelalderlig udflytterbebyggelse, uanset dens navn.

Ad 3. Rydningsby:

Den er anlagt efter forudgående skovrydning på stedet.

Den er anlagt i middelalderen.

Kilder:

Vurdering af 4 cm-kort, nye matrikelkort og Original I-kort.

E. Porsmose: Den regulerede Landsby.
Odense 1982.

T.G. Jeppesen: Middelalderbyens Opståen.
Odense 1981.

Vejledning til skema 2

- by- og ejerlavstype.

Kortmateriale

Beskrivelse af by- og ejerlavstype er primært foretaget på grundlag af nedenstående korttyper.

Begreber:

1. Original I-kort. (O-I-kort).
2. 4cm-kort.
3. Kulturlandskab på udskiftningstiden.
4. Landsbytomt i nutiden.
5. Landskabet i nutiden.

En kopi af kort nr. 1, 3, 4 og 5 er vedlagt ejerlavsbeskrivelsen.

Definitioner:

Ad 1. Original I kort (O-I-kort) 1:4000

Kortet med landsbytomten o. 1800 er et udsnit af O-I-kortet. De findes i transparent-kopi på Historisk Institut, Odense Universitet. Originalerne findes i Matrikeldirektoratets arkiv, Titangade 13, 2200 København N.

O-I-kortet er en del af den gruppe kort, der almindeligvis benævnes "udskiftningskort". Der er her tale om tre typer med forskellig oprindelse.

- a. Kort over et ejerlav affattet i forbindelse med udskiftningen. Det kan indeholde navne og andre oplysninger fra det gamle dyrkningssystem. Af forskellige grunde er det fundet for unøjagtigt til brug for en matrikulering af jorden.

Det benævnes "Ældste Originalkort".

- b. Kort over et ejerlav affattet i forbindelse med udskiftningen, men i modsætning til a. er det fundet nøjagtigt nok til at kunne bruges ved udarbejdelsen af 1844-matriklen. Der er tilføjet bonitetstal på markerne og ejernavnene er ændret i forbindelse med ejerskift.

Det benævnes "Original I-kort".

- c. Det kort, der er affattet som erstatning, hvor det eksisterende var gået tabt, er for unøjagtigt, eller hvor der aldrig er foregået en udskiftning.

Det benævnes "Original I-kort".

(Jf. Håndbog for danske Lokalhistorikere, kbh. 1956, s. 363, 498.

E. Porsmose Christensen: "Udskiftningskort som bebyggelsehistorisk kilde", trykt i Beretning fra et Symposium, d. 19.-20. maj 1978, Odense 1979.).

Ad 2. 4cm-kort. 1:25.000.

Det er Geodætisk Instituts grundkort. Her er brugt "arbejdskort" med rettelser fra 1980,

dvs. farveløse kopier som bilag, mens 4-farvede originaler er anvendt til beskrivelsen.

Ad 3. Kulturlandskab på udskiftningstiden. 1:25.000.

Kortet er rekonstrueret på grundlag af:

- a. O-I-kortets oplysninger om eng, skov og mose, bebyggelsens placering i landskabet på udskiftningstiden samt ejerlavsgrænsernes forløb.
- b. Oro-hydrografiske kort, der viser højdekurver, hav og søer.

Ad 4. Landsbytomt i nutiden. 1:4000.

Det er en forstørrelse af 4cm-kortet.

Ad 5. Landskabet i nutiden. 1:25.000.

Det er en kopi af 4cm-kortet med ejerlavsgrænserne indtegnet efter O-I-kortet.

Bytomten

Begreber.

A. Regulerede landsbyer.

1. Reguleret (rektangulær) vejby.
2. Reguleret (rektangulær) vejfordeby.

B. Ikke-regulerede landsbyer.

Fortebyer.

3. Polygonal forteby.
4. Uregelmæssig vejfordeby.
5. Forteklyngeby.

Vejbyer.

6. Slynget vejby.
7. Vejklyngeby.
8. Skovbygd.
9. Kystby.

Definitioner.

A + B. Regulerede byer - ikke regulerede byer.

En reguleret by er opbygget efter et skema med gårdene placeret regelmæssigt i forhold til en vej eller en forte med lige stor indbyrdes afstand og med lige store tofter. Bebyggelsen er præget af overordnet planlægning, fordi en godsbesidder har foretaget reguleringen.

I de ikke-regulerede byer er bebyggelsen placeret uregelmæssigt, men omkring en forte, langs en vej eller en kyststrækning eller mere spredt på nyrykkede skovområder.

Fortebyer.

En forteby er opbygget omkring en forte, der har været det grundlæggende i bydannelsen. En forte er en fast tiltrampet plads foran gårdene med indhegning til kreaturerne; i nyere tid er det betegnelsen for en drivevej, der førte hen langs gårdene og ud til græsgangene i bymarkens udkant.

Den er ofte ret bred. Ifølge Jyske lov (I, 56) skulle den være 12 favne og var som regel heget med gærder.

Forten kan være en stor åben plads midt i byen (en forte) eller en udvidelse af vejen gennem byen (en vej-forte).

(Håndbog for danske Lokalhistorikere, s. 234; Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, bd. 4, sp. 536-9).

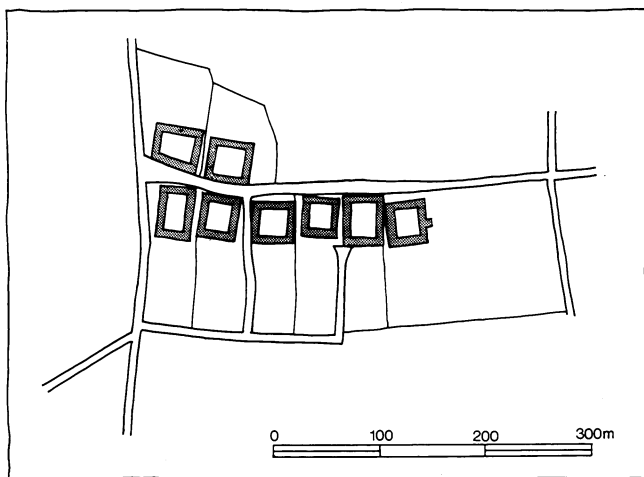
Vejbyer.

En vejby er anlagt omkring en eller flere veje. Vejen har været det grundlæggende i bydannelsen og dens forløb er stærkt præget af landskabet.

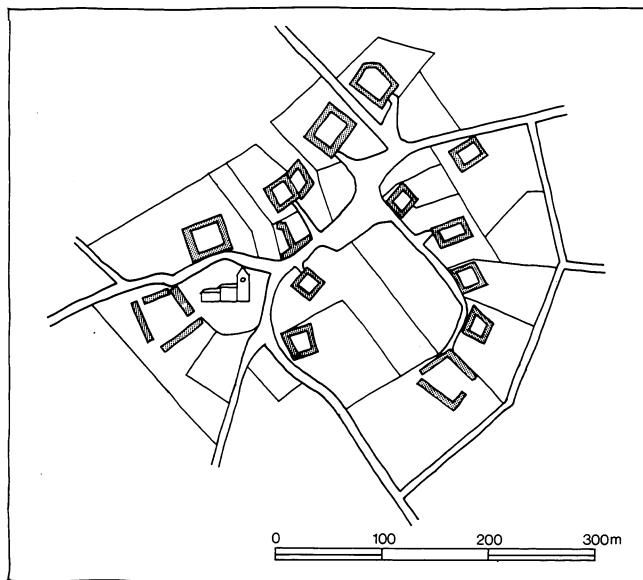
Ad 1+2. Reguleret (rektangulær) vejby eller forteby.

Gårdtomterne fordeler sig regelmæssigt på begge sider af en vej eller en forte (rektangulær) og med omtrent lige stor størrelse på de enkelte tomter. I enkelte tilfælde er der kun én gærdække.

(Hastrup, 1964, s. 13-4).



Hunderup by, 1785, (Odense kommune).
Reguleret vejby.



Nr. Lyndelse by, 1792, (Årslev kommune).
Reguleret vejforteby.

Ad 3. Polygonal forteby.

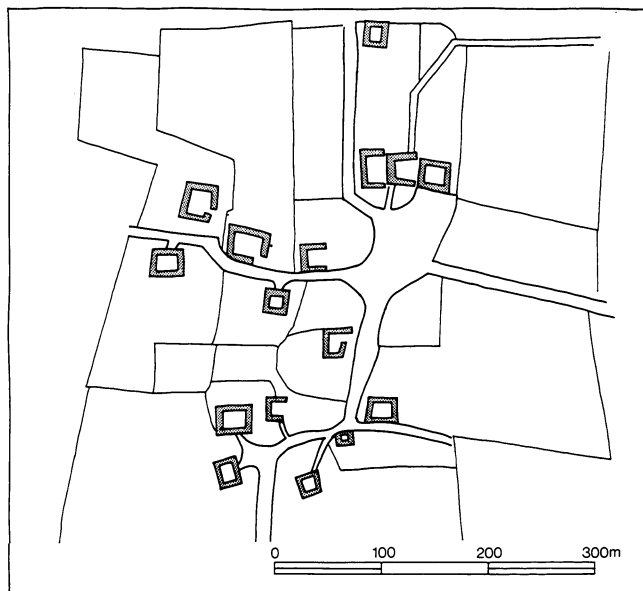
En uregelmæssig forte (bred og kantet) med en ikke altid sluttet gærdække udenom; ofte mangler gårde på den ene eller flere sider.

(Hastrup, 1964, s. 161).

Ad 4. Uregelmæssig vejforteby.

En vejklungeby (se nedenfor) udviklet omkring en fortelignende gadeudvidelse. Gårde og huse ligger omkring en uregelmæssig forte, omsluttet af en vej, som til flere sider strækker sig ud fra bykernen, og ved disse udgreninger, er der bygget gårde og huse.

(Hastrup, 1964, s. 194-5).



Birkum, 1792, Odense kommune.
Uregelmæssig vejforteby.

Ad 5. Forteklyngeby.

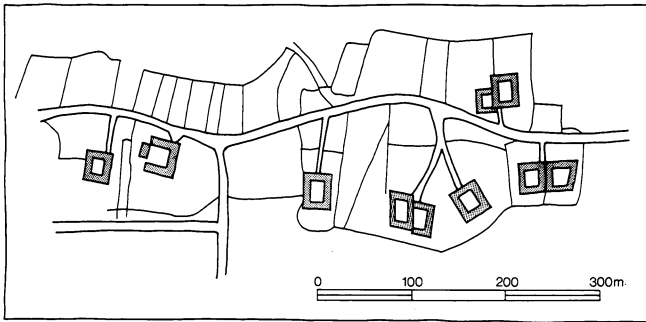
En forteby hvor fortens bebyggelse er bygget med gårde og huse. Den afviger fra vejkllyngebyen ved at have haft en forteplads med en gårdkrans udenom.

(Hastrup, 1964, s. 207).

Ad 6. Slynget vejby.

Terrænbestemt bebyggelse, der følger en vej, som slynger sig gennem landskabet og undgår bakker og lavninger. Gårde og huse er uregelmæssigt fordelt med en udtalt tendens til koncentration i smågrupper omkring gadeudvidelser, der giver plads til et enkelt eller nogle få gadekær. I nogle byer udgår der fra bygaden kortere sidegader, som måske atter grener sig for til sidst at ende i små gårdklynge, hvorved byen kommer til at minde om en drueklase.

(Hastrup, 1964, s. 72).

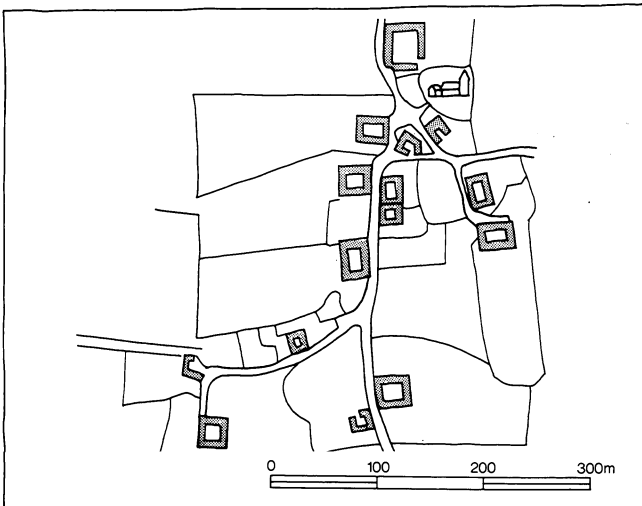


Ladby, 1795. (Kerteminde kommune).
Slynget vejby.

Ad 7. Vejkllyngeby.

En udvikling af en slynget vejby, hvor gårde og huse kommer til at ligge i en uregelmæssig klynge langs et mere eller mindre kompliceret gadenets masker. Ofte danner klyngebyens gadeforgreninger et netværk langs hvis masker gårdene ligger uregelmæssigt fordelt.

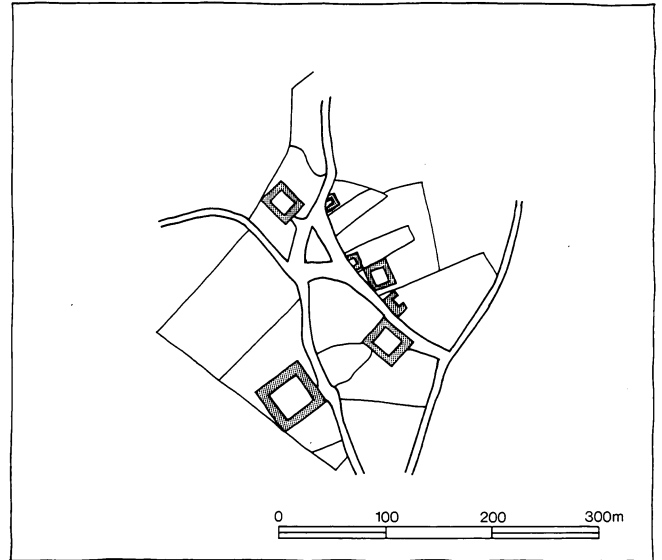
(Hastrup, 1964, s. 186).



St. Viby, 1798, (Kerteminde kommune).
Vejkllyngeby.

Ad 8. Skovbygd.

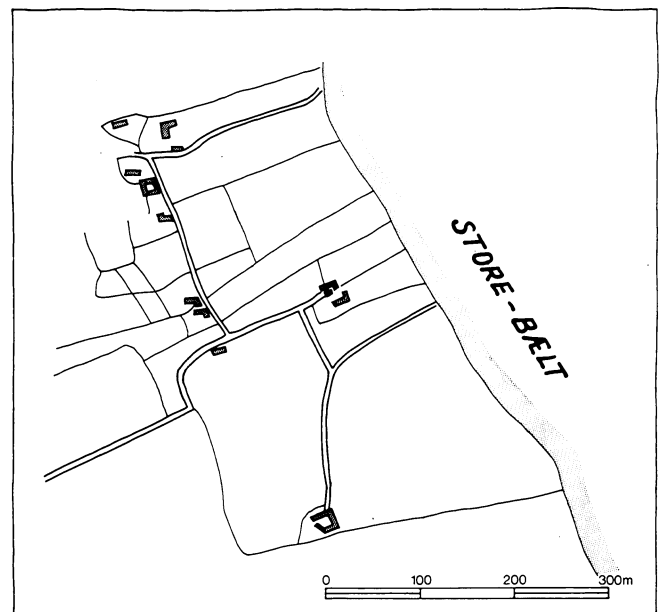
En skovbygd er opstået på et areal, der er ryddet for skov sent i middelalderen. Oftest er der relativt få gårde og ingen struktur i placeringen af gårdene, der ligger med stor indbyrdes afstand.



Gadsbølle by, o. 1800, (Vissenbjerg kommune).
Skovbygd.

Ad 9. Kystbyer.

En kystby er anlagt ud til kysten, hvilket betyder på, at vandet har haft erhvervsmæssig betydning i form af fiskeri og søfart. Blandingsøkonomien betyder, at en sådan landsby som regel består af få, små gårde og af mange huse.



Nordenhuse 1809 (Nyborg kommune).
Kystby

Kilder.

Frits Hastrup: Danske Landsbytyper. Århus 1964. Original I kort, (O-I-kort). Se s. 5).

Som grundlag for beskrivelsen er anvendt Hastrups definitioner og kortbilag. Hastrups vurdering er sammenlignet med O-I kortene. Hvor der er uoverensstemmelse er Hastrups vurdering angivet i parentes.

Placering i forhold til by-marken

Begreber.

1. Centralby.
2. Randby.
3. Agerorientering.
4. Eng-, skov-, å- eller kystorientering.

Bebyggelsens placering i dens ressourceområde viser enten hvilken indbyrdes vægt dets bestanddele har haft ved anlæggelsen, eller hvorledes oprettelsen af hovedgårde har beskåret et naturligt sammenhængende ressourceområde, uden at bebyggelsen er blevet flyttet. En decentral placering på overgangen mellem ager og eng viser engenes dominerende betydning, mens de har spillet en mindre rolle, hvis landsbyen ligger centralt i agerlandet. Hvis bebyggelsen ligger ud til kysten, har fiskeri, handel og søfart været en del af eksistensgrundlaget, jf. ovenfor.

Definitioner.

Ad 1. Centralby.

Landsbyens ressourceområde ligger jævnt fordelt på alle sider af landsbyen.

Ad 2. Randby. Landsbyen ligger decentralt placeret i sit ressourceområde.

Ad 3. Agerorientering.

Landsbyen er omgivet af agerjord på alle sider.

Ad 4. Eng-, skov-, å- eller kystorientering.

Landsbyen ligger ud til et større eng- eller skovområde eller ud til vandet.

Kilder.

Vurdering af O-I-kort og "Kulturlandskabet på udskiftningstiden". (Omtalt s. 3).

Udskiftning

Definition.

Jordudskiftningen er en del af 1700-tallets landboreformer. Den var et fuldstændigt brud med det dyrkningsfællesskab, der siden middelalderen havde været det dominerende dyrkningsystem på Fyn. I dyrkningsfællesskabets tid var

landsbyens samlede areal delt i toften, marken og overdrevet.

Toften var det område, gården lå på, og hvor der var et lille areal til småkreaturer, kålgård og humlegård. Området var i særdrift.

Marken var det dyrkede område, delt op i vange (se "vangesystem" s. 8). Vangene var delt op i mindre enheder, agerskifter, der igen bestod af et antal agre. Det under "vangesystem" (s. 8). omtalte rotationssystem betød, at hver enkelt gård skulle have sin jord ligeligt fordelt i vangene. Da disse var af uens kvalitet og udstrækning, var den enkelte gårds jord spredt i et varierende antal agre. "Marken" var i særdrift, men underlagt fællesskabets bestemmelser.

Overdrevet var den uopdyrkede del af landsbyens jord. Det var vådområder eller stejle bakker, der lå hen som fælles græsningsarealer. Her havde den enkelte landmand ret til at have et antal husdyr gående alt efter gårdens størrelse. Området var i fællesdrift.

En af dyrkningsfællesskabets konsekvenser var, at bebyggelsen lå samlet, ofte efter en tilsyneladende velorganiseret plan.

I praksis betød udskiftningen, dels at den fælles dispositionsret med individuel drift blev ændret til individuel dispositionsret og individuel drift, dels at hver bonde fra principielt at have 1 ager i hver af de ofte op mod 100 agerskifter, fik jorden samlet i ét eller nogle få arealer. Herved blev afstanden mellem bygninger og jorden reduceret betydeligt. Centraliseringen af markerne og den individuelle dispositionsret gjorde det desuden muligt at flytte gårdens bygninger, hvorved de kunne komme til at ligge mere hensigtsmæssigt i forhold til driftsform og marker.

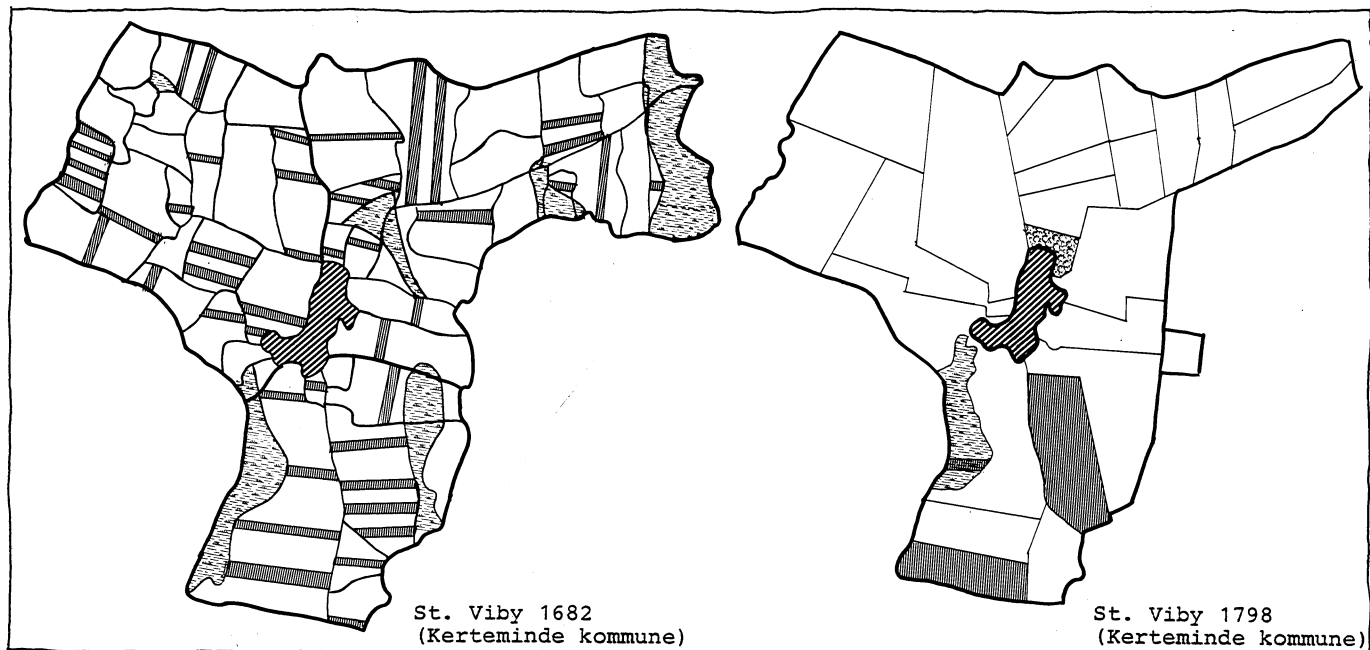
(Se illustrationen samt "Udflytning" s. 7).

Selve udskiftningen var en langstrakt proces, der startede i 1758-60 med kongelige forordninger, der opfordrede til ophævelse af dyrkningsfællesskab (vangelag) mellem flere landsbyer. (Forordninger af 29.12.1758, 28.12.1759 og 8.3.1760).

Ved forordningen af 28.7.1769 fik enhver gods-ejer ret til at få udskiftet sine fæstebønderes jord, men på egen bekostning. Ved forordningen af 13.5.1776 udvides denne forordning til, at alle godsejere i en landsby skulle deles om udgifterne, når blot én ville have sine fæstegårde udskiftet.

Forordningen af 23.4.1781, der også kaldes "den store udskiftningsforordning" sammenfattede de foregående års mange forordninger og plakater, men indeholdt stort set ikke noget nyt.

Forordningen med den største virkning kom 15.6.1792. Den gav godsejerne ret til at pålægge deres fæstebønder en del af udgifterne ved at fordele renten (4% p.a.) fra den ved udskiftningen investerede kapital mellem fæstebønderne og husmændene. Betingelsen var, at de enkelte jordlodder fik en "bekvem form" for brugeren, dvs. ikke for lange i forhold til bredden. Desuden fik udflytteren visse lempelser.



Illustrationen viser en enkelt gårds markfordeling før og efter udskiftningen.

Resultatet af denne forordning lod ikke vente på sig. I 1792 var 10% af Danmark udskiftet. I 1802 var 50% udskiftet, og i slutningen af 1830'erne manglede kun 1%.

(Det danske landbrugs Historie, bd. I, s. 166 og Politikens DKs Hist., bd. 10, s. 65-6 og A. Steensberg og C. Rise Hansen: Jordfordeling og udskiftning, Kbh. 1951, s. 352-57).

Begreber.

1. Stjerneudskiftning.
2. Blokudskiftning.
3. Strimmeludskiftning.

Definitioner.

Ad 1. Stjerneudskiftning.

Retlinjede skel, der stråler ud fra landsbyen som en stjerne; det betyder, at gårdenes jordtilliggende kommer til at ligge i et aflangt lod, smallest inde ved gårdtoften og bredest i periferien. En stjerneudskiftning kan være koncentrisk eller excentrisk eller helt uregelmæssig, afhængig af landsbyens placering i forhold til bymarken. En stjerneudskiftning kan ofte være forbundet med udflytning.

Ad 2. Blokudskiftning.

De enkelte lodder i bymarken er firkantede, oftest rektangulære blokke, der lader sig dele i agre af ret ensartede længder og bredder uden mange tidsspildende kiler. Denne form er ofte forbundet med udflytning.

Ad 3. Strimmeludskiftning.

Blokudskiftning, hvor loddernes længder overstiger bredden med mere end 4 gange.

(A. Steensberg & C. Rise Hansen: Jordfordeling og Udskiftning. Kbh. 1951, s. 365-372.

Kilder.

P. Nissen: "Udskiftningen i Fyns Stift". Trykt i Fynske Arbøger, 1959, s. 121-170.

Original I-kort. (Omtalt s. 3).

Hvor der er uoverensstemmelse mellem ovenstående definitioner og P. Nissen, er der foretaget rettelser.

Udflytning

Begreber.

1. Udflytning.
2. Udflytning ved udskiftningen.
3. Udflytning senere.

Definition.

Ad 1. Udflytning.

En gård, der er flyttet fra sin tomt i landsbyen og kan genfindes ude i bymarken.

Ad 2. Udflytning ved udskiftningen.

Gården kan findes udflyttet på udskiftningskortet.

Ad 3. Udflytning senere.

Gården er udflyttet efter, at udskiftningskortet er tegnet.

Kilder.

Sammenligning af O-I-kortet, landsbytomt i nutiden og landskab i nutiden. (Omtalt s. 3).

Økonomi

Vangesystem

Vangene er hegningsenheder. Deres antal og rotation er udtryk for driftsformen i dyrkningsfællesskabets tid. Agerjorden i et ejerlav var inddelt i vange, hvor én hvert år lå udyrket hen enten som brakmark eller til fælles græsning, mens den eller de øvrige blev besået med forskellige kornsorter. I et tre-vangsbrug med tre-årig rotation lå en mark udyrket hen det første år, var besået med vintersæd (rug) det andet år og vårsæd (byg) det tredje år. Vangeinddelingen kan både være et udtryk for rotationen og for inddelingen af landsbyens mark, uden at der skelnes mellem disse to begreber. Hvis antallet af vange er atypisk for en landsdel på grund af landskabets udformning, kan man ikke umiddelbart slutte fra dette til antallet af rotationsår. En fjerde vang kan have sin egen cyklus, selv om de øvrige indgår i et tre-årigt rotationssystem. Variationerne er ofte regionalt betingede. Fx er der på Lolland en klar tre-delning med tre-vangsbrug på den østlige del, fire-vangsbrug i den midterste del og overvejende fem-vangsbrug i den vestlige del. På Fyn er der klare tendenser til tre-vangsbrug på NØ- og Ø-Fyn og to-vangsbrug under en eller anden form i Båge og Vends herreder. Variationerne kan være betinget af det enkelte ejerlavs ressourcer. Fx forekommer alsædebrug (jorden i årlig drift) i ejerlav, hvor agerjorden er af ringe størrelse, og beboerne har et betydeligt bi-erhverv ved fx fiskeri.

Dyrkningsfællesskab mellem to eller flere landsbyer er ikke ukendt på Fyn. Omfanget af dette spænder vidt - lige fra fælles brug af overdrevsarealer over et fælles rotationssystem, hvor en række landsbyer dyrker byg i den vang, der grænser op til nabobyens bygvang og lader brak-vang grænse op til brakvang til et fællesskab, hvor det ikke er muligt at skelne de to landsbyers agerjordsarealer fra hinanden.

Kilder.

Kort med signatur-forklaringer udarbejdet af K.E. Frandsen. Kortet er fremstillet på grundlag af 1688-matriklen og publiceret i hans disputats Vang og Tægt, 1982 (figur 52).

Markfællesskab mellem to landsbyer bedømmes dels ud fra fælles signatur for de pågældende byer på Frandsens kort, dels ud fra at de to landsbyers jorder er tegnet på samme udskiftningskort.

Ressourceområdets sammensætning

1. Landskabsformer.
2. Jordbundsforhold.
3. Forekomsten af ager, eng, skov, moser og vandområder.

Ad 1. Landskabsformer.

Kilder:

Per Smed: "Studier over den fynske øgruppes glacielle landskabsformer". Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening. København, 1962, bd. 15.

Til at beskrive de generelle træk i det enkelte ejerlav er anvendt hans regionalbeskrivelse af den fynske øgruppes landskabsformer (Smed, 1962, 32-69).

Til de specielle træk er anvendt bilagskortet, forstørret til 1:100.000.

Begreber.

I.

1. G.
2. K.

II.

1. Vissenbjergområdet.
2. Centralfyn.
3. Snarup.
4. Sletten.
5. Storebæltgletscherens område.
6. Hindsholm.
7. Langeland.
8. Sydfyn og øerne.
9. Vends.
10. Vestfyn.

Definitoner.

Ad I.

G = Glat.

K = Kuperet.

Det fynske landskabs udformning er præget af to faktorer, dødís og gletschere.

Dødísens afsmeltning har skabt bølgede bundmorænelandskaber. De mangler helt eller delvis "terrænstribe"-orienteringen, og højdekurvernes forløb er ofte meget uoverskueligt, fordi de enkelte kurver løber regelløst mellem terrænets småhøje og smålavninger. Som regel er højdeforskellen mellem disse under 5 m. I region 1 Vissenbjergområdet kan de blive større, og der opstår herved et landskab, der næsten udelukkende består af stejle skrænter.

Ejerlav med dette landskab markeres med "K". (Smed, 1962, 10-11).

Til dette område hører regionerne:

1. Vissenbjergområdet.
2. Centralfyn.
3. Snarup.

Modsætningen er kystegnenes glatte moræneflader. De er præget af den baltiske gletscher. Hvor den mødte en forhindring, dødisen, delte den sig i en lillebæltsstrøm og en storebæltsstrøm. Landskaberne er tydeligt udformet af gletscherbevægelser med små højdevariationer, der er meget regelmæssige i deres udformning. Ofte er der tale om et mønster af ganske lave, rolige opstigninger i retning. Disse rygges bredde er som regel omkring 1 km, men kan variere meget. Ligeledes kan længden variere meget.

Ejerlav med dette landskab markeres med "G". (Smed, 1962, 4).

Til dette område hører regionerne:

4. Sletten.
5. Storebæltgletscherens område.
6. Hindsholm.
7. Langeland.
8. Sydfyn og øerne.
9. Vends.
10. Vestfyn.

Ad II.

1. Vissenbjergområdet.

- a. Området har været dækket af dødis efter, at isen til alle sider var smeltet bort. Dette ses af, at smeltevandsløb radierer til alle sider ud over omegnen samtidig med, at man intet sted har spor af smeltevand, der fra omgivelsernes is er løbet ind over Vissenbjergområdet.
- b. Området danner det ene af Fyns store højdepartier, og øens hovedvandskel går igennem det.
- c. Yderst i området ligger en forlandszone med småkuperet terræn, kun hist og her afbrudt af større, krydsende bakkestrøg. Inden for denne ligger den brede, trekantede zone, hvor de store bakker findes, som er det højest liggende landskab i området. Her ligger et næsten ringformet vandskel. Forlandszonen afvandes i nutiden til alle sider, landet inden for bakkerne kun til Brænde å, der i en dyb erosionsdal bryder bakkeringen mod vest.

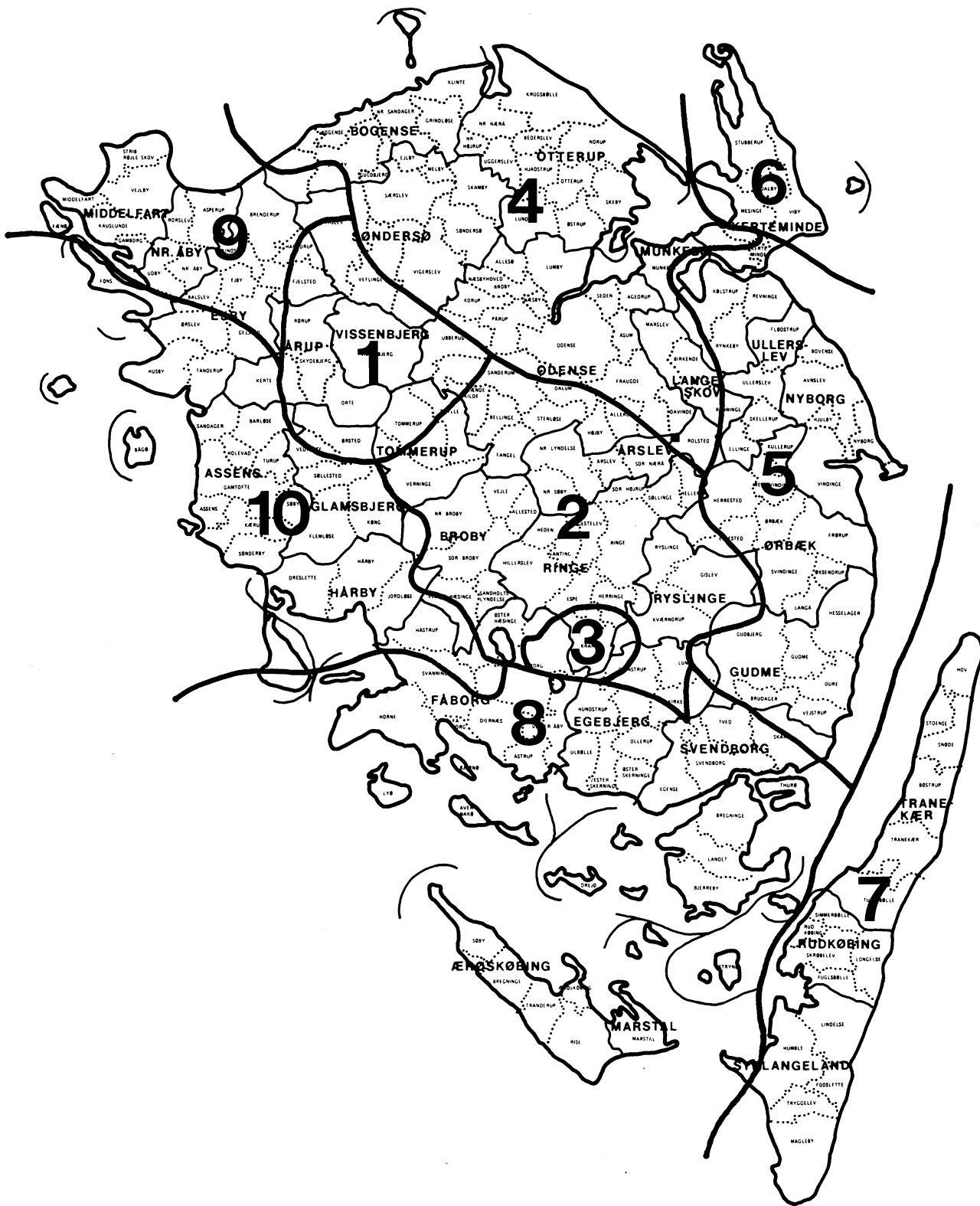
I de ydre dele af denne bakkering har dødisen ligget længst og været tykkest. Inden for bakkeringen ligger den lave, flade centrallavning, der i dødisens slutstadium har været en stor smeltevandssø, der har haft tilløb fra alle sider og endelig har fået afløb mod vest ved Brænde ådalens opståen.

- d. Vissenbjergområdets grænser er ofte meget skarpe og veldefinerede. Dette gælder især grænsen mod "Centralfyn", hvor det stærkt småkuperede landskab på få hundrede meter går over i den jævne moræneflade omkring Odense å. Grænsen følges af en tydelig terrænskrænt, hvorfor en række ekstramarginale afløb har deres begyndelse.
- e. Terrænet er mere eller mindre stærkt kuperet, omgivelserne fladere (Vestfyn undtaget).
- f. De enkelte bakker mangler i de allerfleste tilfælde en orienteringsretning. Retnings-elementer som terrænstriber, drumlines, åse og tunneldale mangler fuldstændig eller er ganske underordnede og utydelige. Også typiske randmoræner mangler.
- g. Bakkerne er for det meste ret store. Overfladen mellem de større former er den typiske, uregelmæssige "bølgede bundmoræne".
- h. Bakketyperne i området er karakteristiske, og er sjældne uden for det. De såkaldte "issølerplateauer", også kaldet "plateaubakker" eller "fladbakker", er den vigtigste type.

De har en jævn overflade, skarp afgrænsningsskrænt og rundagtigt omrids. Overfladen består af uforstyrret lejret, lagdelt ler ("issøler"). Disse aflejringer er afsat i søbassiner, hvis begrænsning udgjordes af isen.

Den næstvigtigste gruppe er "sand- og grusbakker" med det fællestræk, at de savner orienteringsretning. Bakkerne kan være voldsomme og stejle; således hæver Brændholt bjerg sig 65 m over det omgivende land og ved Frøbjerg bankers nordside falder terrænet 70 m på få hundrede meter.

En tredje gruppe er "topbakker". De er sand- og grusbakker, der i det ydre ikke er lette at skelne fra ler-plateaubakker. Overfladen er dog for det meste ikke helt så plan som disse. De indgår i de samme større bakkegrupper som ler-plateauerne og optræder på samme måde i forhold til det omgivende terræn.






REGIONSINDELING.






- | | | |
|---------------|-------------|----------------|
| 1 Vissenbjerg | 4 Sletten | 7 Langeland |
| 2 Centralfyn | 5 Østfyn | 8 Sydfyn + øer |
| 3 Snarup | 6 Hindsholm | 9 Vends herred |
| | | 10 Vestfyn |



VIGTIGE LANDSKABSFORMER PÅ FYN

-  Israndslinier og hypotetiske forbindelser.
-  Nordøst-is-området.
-  Landskabsorientering, især drumliniseret moræneflade.

Kilde: Per Smed 1973.

-  Randmoræner
-  Åse (med navne)
-  Tunneldale
-  Ekstrammarginale smeltevandsdale og hedesletter.
-  Ægte dødisområder

2. Centralfyn.

- a. Regionen er et dødisområde, men er formmæssigt meget beslægtet med kystområderne ved et orienteret landskab med åse, tunneldale og terrænstriber.
- b. Centralfyn afviger fra kystområderne ved, at ledeblokke, terrænstriber, åse og tunneldale henviser til, at området har været overskredet af en gletscher med hovedstrømsretningen NØ mod SV, hvor kystegnene præges af den yngre, baltiske strøm.
- c. Nordgrænsen er brat, idet der er en skarp overgang til region 4-"Sletten" med de vinkelrette herpå forløbende SØ-striber, der er dannet af den baltiske is.
- d. Odense å-dalen følger i dette område den faste, nordøstlige orienteringsretning, hvilket ophører, når den har passeret grænsen til "Sletten".

Det samme gælder Lindved å.

- e. Over 50% af samtlige fynske åse findes på Centralfyn, og de "ås-agtige grusbakker" findes ikke andre steder.
- f. Det centralfynske landskab er rigt på sandpletter af forskellig størrelse og form, mens moræneler er dominerende i kystzonen.
- g. Bølget bundmoræne har stor udbredelse.

3. Snarup.

- a. Terrænets udseende minder meget om Vissenbjergområdet.
- b. Den interessanteste enkeltform er den sammenhængende bakkeryg, der nær "dødislandskabets" NØ-grænse strækker sig fra Lunde, midt i Stenstrupissøen, til Voldbjerg ved Krarup. Ryggen er 1-2 km bred og jævn på overfladen. I forlængelse af ryggen mod vest ligger først Røvebanker ved Nørresø, dernæst nogle bakker, der lige som selve ryggen har en tendens til at være flade på toppen.
- c. Det drejer sig om "overskredet" randmorænestrøg, dannet inden De fynske Alper under nordøstisens fremstød. Dødis i lavningerne omkring bakkerne har beskyttet dem mod udslettelse.

4. Sletten.

- a. Alle spor, (tunneldale, terrænstriber m.v.) viser, at den sidste is over "Sletten" kom fra SØ.
- b. Landskabspræget er et typisk eksempel på et morænefladelandskab, rigt på "drumli-noide" former (terrænstriber), men i øvrigt fattigt på terrænformer. Dale og egentlige bakke drag samt sand- og grustrøg er ikke almindelige.
- c. Odense fjord er blot en undersøisk forlængelse af fladen. En forskydning i havspejlets højde på et par meter ville medføre store kystlinjeændringer.

- d. To større landskabsformer bryder morænefladens ensformighed:

- I. De nordfynske åse med Grindløse og Fogense ås. Begge er kamåse.
- II. Dalene ved Grindløse.

5. Storebæltgletscherens område.

- a. Det afviger fra ovenstående "Sletten" ved Munkeborandmorænen og Langeskov - Seden - hedesletterne, Fyns største og mest udprægede hedeslette.
- b. Landskabet er præget af, at storebæltgletscheren effektivt har spærret af for tilløb til bæltet. Eksempelvis ligger Refsvindinge hedeslettens øverste ende i over 50 m's højde kun 4 km fra kysten ved Nyborg. Smeltevandet har ikke desto mindre haft udløb mod NV til Odense fjord.
- c. Områdets mest iøjnefaldende særtræk er den tætte furing af dale, oftest med tunnelagtig karakter. Der findes ikke noget sidestykke i andre fynske egne.

6. Hindsholm.

- a. Halvøen er lav moræneflade med et stort antal "påklisterede" enkeltbakker.
- b. Bakkerne er længst mod N mindre i grundflade, men dog stejle og lige så høje som de øvrige. Sydligere er bakkerne større i udstrækning og flade på toppen. Deres begrænsningsskrænter er skarpe og ofte bugtede.

Bakkerne viser topkonstans. De sydligste er lavere end de øvrige. Bakkerne har parallelle længdeakser, der afviger nogle få grader fra terrænstribernes retnings på Sletten.
- c. Halvøen "Skoven" er et landskab af ganske tætliggende bakker med en lille grundflade. Bakkerne er storstenede og indeholder morænegrus. Der findes ikke tilsvarende landskab på Fyn - muligvis er der tale om "hatbakker".

7. Langeland.

- a. Ved første øjekast dominerer det uhyre antal små bakker (ca. 1200), der er strøet ud over den ellers lave moræneflade. Disse bakker er alle af samme type. Deres grundflade er oftest ellipsoformet og under 200 x 200 m stor. Deres længdeakse falder sammen med øens. Det indre består for det meste af lagdelt materiale, men meget ofte ses indslag eller revler af moræneler.
- b. Det andet grundlæggende landskabstræk er den udprægede optræden af moræneflade i to etager, der er afgrænset fra hinanden af skarpe, uregelmæssigt bugtede skrænter. En stor del af øen udgør en sammenhængende "øvre flade", men af og til ser man denne opløse sig i mindre "øer" i rækker. Den lave etage på Langeland præges af småkuperet landskab.

c. Det tredje landskabstræk er de mange små, i rækker beliggende hedesletter og senglaciale søer.

d. Alle andre landskabsformer end de her nævnte mangler.

8. Sydfyn og øerne.

a. Denne region afviger fra Vestfyn ved de specielle "gruslængdebakker".

b. Et Ø-V strygende dalsystem afskærer kystlandskabet fra Fyns indre.

c. Området indeholder mange forskellige former, der er nævnt under de berørte ejerlav.

d. Ærø har enestående former. Bakkerne har drumlinform med højdepunkterne mod SØ og udtrukne haler mod NV. Det drejer sig her om de største drumlins i Danmark.

9. Vends.

a. Terrænsporerne som helhed er NØ eller NNØ-strygende.

b. Mod N ligger Røjle og Båring bakker.

c. Syd herfor ligger Vends herreds moræneflade med meget få landskabsformer. Selv terrænstriber mangler.

10. Vestfyn.

De vigtigste karaktertræk er de mange "israndskames" og lignende grusbakker. Visse af disse ligner i det ydre hatformede bakker. Former med større udstrækning og uregelmæssig begrænsning er dog det normale. Denne bakketype tyder på, at død is må have spillet en stor rolle under isafsmeltningen på Vestfyn. Store dele af landskabet har da også en småkuperet overfladeform.

Ad 2. Jordbundsforhold.

Kilder.

Danmarks geologiske Undersøgelse. I Række,

Nr. 2. N.V. Ussing & V. Madsen: Kortbladet Hindsholm. 1897.

Nr. 7. V. Madsen: Kortbladet Bogense. 1900.

Nr. 9. V. Madsen: Kortbladet Nyborg. 1902.

Nr. 17. A. Jessen: Kortbladet Haderslev. 1935.

Nr. 19. V. Milthers: Kortbladet Vissenbjerg. 1940.

Nr. 21. K. Milthers: Kortbladet Fåborg. 1959.

Nr. 21. K. Milthers: Kortbladet Svendborg. 1959.

Nr. 21. K. Milthers: Kortbladet Gulstav. 1959.

Nr. 22. V. Nordmann: Kortbladet Fredericia. 1958.

Begreber.

1. Glaciale dannelser (diluvium).

2. Senglaciale dannelser.

3. Postglaciale dannelser (alluvium).

Ad 1. Glaciale dannelser består af:

a. Moræneler.

b. Morænesand.

c. Morænegrus.

d. Lagdelt stenfrit ler.

e. Lagdelt sand.

f. Lagdelt grus.

Ad 2. Senglaciale dannelser består af:

a. Ferskvandsler.

b. Ferskvandssand.

c. Ferskvandsgrus.

Ad 3. Postglaciale dannelser består af:

a. Flyvesand.

b. Saltvandsler.

c. Saltvandssand.

d. Saltvandsgrus og strandvolde.

e. Ferskvandsdynd, ler, sand og grus.

f. Tørv.

Definitioner.

Glaciale dannelser (diluvium).

De er skabt i istiden af gletscherens bevægelser og ved selve afsmeltningen.

Senglaciale dannelser.

De er skabt i istidens slutfase og består af materialer, der er aflejret af smeltevandsstrømme.

Postglaciale dannelser.

De er skabt efter istidens ophør ved vand, vind og vejr omformning af de ovennævnte dannelser - i nutiden hjulpet af menneskets indgreb eksempelvis ved inddæmning og tørlægning af vådområder.

Ved vurderingen af jordbundsforholdene skrives den dominerende art først og den mindst forekommende sidst. (Ex: Moræneler med diluv. lagdelt sand).

Ad 3. Forekomsten af ager, eng, skov og vandområder.

Disse begreber er baseret på signaturerne på de anvendte kort, dvs. O-I-kort og 4cm-kort. (Jf. s. 3).

Vejledning til skema 3

- reliktvurdering.

Bytomten

Begreber.

1. Velbevaret.
2. Delvis bevaret.
3. Opløst.
4. Opløst og nybebygget.

Definitioner.

Ad 1. Velbevaret.

Gårdene ligger på samme sted, ingen nybebyggelse af betydning, veje og skel stort set intakte.

Ad 2. Delvis bevaret.

Et større antal gårde (indtil 50%) er fjernet fra deres oprindelige tomter, som i et vist omfang er nybebygget; eller alle gårde på deres oprindelige tomter, men med en kraftig nybebyggelse inde i byen. Veje og skel er bevaret i et vist omfang. Byen har trods forandringer bevaret en stor del af sin oprindelige karakter.

Ad 3. Opløst.

Størsteparten (50% eller mere) af gårdene er fjernet fra deres oprindelige tomter, men ingen nybebyggelse af betydning på de gamle tomter. Veje og skelsystemer er delvis gået i opløsning.

Ad 4. Opløst og nybebygget.

Størsteparten (50% eller mere) af gårdene er fjernet fra deres oprindelige tomter. Nybebyggelse har i væsentligt omfang erstattet gårdene i bykernen. Veje og skel er i vidt omfang forsvundet.

Kilder.

Sammenligning af bytomten på O-I-kortet og kort over landsbytomt i nutiden. (Kortene er beskrevet nærmere på side 3).

Skelsystem

Definition.

Skelsystemet er et udtryk for en landsbys driftssystem. Skel fra dyrkningsfællesskabets vange er sjældent bevarende; men kan være det og er da ofte krumme linjer i landskabet.

Skel dannet i forbindelse med udskiftningen er hyppigt bevaret, fordi det nuværende driftssystem er baseret på dem.

Begreber.

1. Vangesystemets hegn.
2. Udskiftningshegn.

Ad 1. Vangesystemets hegn.

Det er hegn inden for bymarken, som kan ses på O-I-Kort, og som sjældent falder sammen med de skel, der blev dannet ved udskiftningens nye markinddeling.

Ad 2. Udskiftningshegn.

Det er hegn, som er opstået som følge af udskiftningens nye markinddeling.

Kilder.

Sammenligning af O-I-kort og 4cm-kort.

Ressourceområde

Definition.

Se "Ejerlav", side 1, og "overdrev", side 6.

Kilder.

Sammenligning af O-I-kort, 4cm-kort og kort over landskabet i nutiden. (De er beskrevet side 3).

Hensigten er en generel beskrivelse af ressourceområdet på grundlag af 4cm-kortet indeholdende bemærkninger om bevarede skove og moser, opdykningsform og -grad, bebyggelse uden for den oprindelige landsbytomt, vejanlæg af nyere dato, samt uopdyrkede skrænter med hældning på 12% eller derover.

Vejledning til skema 4

- statistik.

Areal

Den enkelte angivelse er for det område, der i 1844-matriklen regnes for ét ejerlav. (Omtalt side 1). Procentandelen for det dyrkede areal af hele ejerlavet i 1682 udregnes ved at sammenholde det dyrkede areal i 1682 (Ud fra Henrik Petersen: De danske Landbrug 1688) og arealangivelsen for hele ejerlavet i 1844 matriklen - korrigeret for ændringer i hele ejerlavets størrelse.

Kilder.

Opmålingsprotokollerne til 1844-matriklen, Matrikeldirektoratet, Titangade 13, København N.

Angivelserne er i kvadratalen, men er her omsat til hektar med opregningsfaktoren 0,394016.

Tønder hartkorn

Definition.

Udtrykket "hartkorn" betyder "hårdt korn", her byg eller rug, der har en hård kerne. Det er oprindeligt et udtryk for det korn, hvormed fæsteafgifterne betales.

I matriklerne fra 1664, 1688 og 1844 er det brugt som et udtryk for et landbrugs potentiale, efter hvilket ejendomsskatter blev beregnet, indtil de periodiske vurderinger blev indført i 1903 med 1. almindelige ejendomsvurdering.

Udregningsmetoderne varierer som nævnt nedenfor, hvilket gør det umuligt at sammenligne den samme gårds hartkorn direkte fra matrikel til matrikel. (1903-angivelserne hviler uden korrektion på 1844-matriklen).

1664-matriklen.

Den er beregnet på grundlag af landgilden for bøndergodsets vedkommende og på grundlag af vurderinger ved arv og køb for hovedgårdens vedkommende. Desuden er der foretaget korrektioner ved at sammenholde disse beregninger med bøndernes egne oplysninger.

De samlede landgildeydelse til jordejeren er gårdvis omregnet til en fællesnævner udtrykt i tønder hårdt korn (jf. ovenfor).

1688-matriklen.

Det tilstræbtes ved den nye taksering at omfordele det gamle (1664-)hartkorn mere retfærdigt, idet udtrykket "tønder hartkorn" blev bevaret, men slutresultatet blev det samme totale tønder hartkornstal som i 1664.

Matriklen er beregnet efter en række principper. Agerjorden blev opmålt og boniteret. Engene blev vurderet efter deres årlige gennemsnitsydelse, regnet i "læs hø". Græsningsarealerne og skovene takseredes efter brugsværdien, målt i det antal høveder eller svin, der kunne ernæres deraf. Tørvegravning og fiskeri blev skyldsats efter nettoudbyttet og møllerne efter størrelse og kvalitet, driftsomkostninger og kundekreds.

Ved vurderingen er vægten lagt på agerjorden, der udgør 95% af hartkornet, skønt det kun udgør 50% af Fyns samlede areal. De "alternative ressourcer" som eng og skov er således meget lavt vurderet. Der er imidlertid store variationer i opdykningsgraden for de enkelte ejerlav, hvilket fik stor betydning for 1844-hartkornet.

Opmålingsarbejdet foregik i 1681-82. Men mellem dette arbejde og den endelige matrikels ikrafttræden i 1688 foregik flere omregninger efter justerende regler, ligesom der blev givet adgang til at klage.

Her er anvendt den første korrektur fra november 1684, det såkaldte modelbogsmateriale, der dels er indkodet på EDB af F. Stendal Pedersen, dels er anvendt af H. Pedersen i hans tabelværk De danske Landbrug 1688.

De senere korrekture fjerner sig af finanspolitiske årsager fra det oprindelige vurderingsgrundlag. De tidligste hartkornsberegninger giver derfor det bedste udtryk for produktionskapaciteten. Fordelen ved at anvende første korrekturhartkorn fra 1684 er, at der her er korrigeret for opmålingskommissionernes forskellige tolkninger af reglerne, hvorved deres resultater kan sammenlignes med større sikkerhed.

1844-matriklen.

Her blev arealet beregnet efter O-I-kort (omtalt side 3), og kvaliteten angivet efter en skala fra 1-24. Eksempelvis vil det sige, at 3.000 kvadrat-alen jord til takst 8 svarer til 1.000 kvadrat-alen boniteret jord (takst 24). Disse resultater blev divideret med 72.000 for at nå frem til den ny tønder hartkornsenhed. 72.000 blev valgt af politiske grunde for at få et slutresultat, der ikke afveg fra 1688-matriklen.

I denne matrikel er der lagt større vægt på de "alternative ressourcer" som eng og skov end tilfældet er i 1688-matriklen, idet det enkelte ejerlavs fulde areal er opmålt og takseret. Det betyder, at landsbyer, der i 1682 havde en lav opdykningsprocent, fik et højere hartkornstal i 1844 og omvendt.

1903 - 1. almindelige ejendomsvurdering.

Hartkornsvurderingen hviler uden ændringer på 1844-matriklen.

Kilder.

De respektive matrikler, der er angivet ved årstallet for de år, de trådte i kraft, nemlig 1664, 1688, 1844 og 1903.

1664- og 1688-matriklen forefindes i fotokopi på læsesalen, Landsarkivet i Odense. Originalerne ligger på Rigsarkivet, København. Begge er for Fyns vedkommende kørt på EDB af F. Stendal Pedersen.

1844-matriklen forefindes ligeledes på Landsarkivet i Odense. En kopi er placeret i "fynske retsbetjent-arkiv" i hvert herred.

"1903" - Vurderingsfortegnelse til 1. almindelige ejendomsvurdering. Den opbevares på Rigsarkivet i København under betegnelsen Statens Ligningsdirektorat.

Bebyggelsesenheder

Begreber.

1. Gård.
2. Hus.
3. Hus med jord.
4. Hus uden jord.

Definitioner.

Ad 1. Gård.

Det er en dyrkningsenhed, der i matriklerne (nævnt side 15) er vurderet til mindst 1 tdr. hartkorn.

Ad 2. Hus.

Det er dyrkningsenheder mindre end 1 tdr. hartkorn, men uden størrelsesangivelse.

Ad 3. Huse med jord.

Huse, der i 1688-matriklen er omtalt som hartkornshuse med jord, er anført her.

I 1844 og 1903 drejer det sig om huse der har et tilliggende fra 1 fjerdingkar (fdk) indtil 1 tdr.htk.

Ad 4. Huse uden jord.

Huse, der i 1664 og 1688 er anført som værende jordløse.

I 1844 og 1903 drejer det sig om huse, der er vurderet fra 1/4 album (alb) og indtil 1 fdk.

Kilder.

De under "tønder hartkorn" nævnte matrikler (side 15) indeholder ejerlavsvise oplysninger om antallet af gårde og huse.

1774. Det er Erik Pontoppidans Danske Atlas. Det er en topografisk beskrivelse, der for de fleste sogne indeholder oplysninger om antallet af gårde og huse. Hans grundlag er præsteindberetninger, og da disse har brugt deres lister over tiende-ydere, har de ofte ikke talt deres egen gård med. Dette er søgt korrigeret. Ligeledes er en del opgivelser uden hustal, eller der foreligger kun en sammentælling på sogneniveau. Dette er søgt korrigeret med oplysninger fra 1787-folketællingen.

1600-1610 er en skattemandtalsliste, der ikke medtager præstegårde og ugedagstjenere (hoveri-ydende bønder til inden-sogns hovedgårde). Den er derfor kun dækkende for landsbyer, hvor der ikke er en hovedgård i samme sogn.

Den findes på Rigsarkivet, København.

1511 er en skattemandtalsliste. I modsætning til ovennævnte skattemandtalsliste medtager den alle skyldsatte dyrkningsenheder.

Den ligger i reg. 108A, pkt. 51, stk. 4. Rigsarkivet, København.

1568-1572 er præsteindberetninger. De indeholder lister over degnekornsydere. (Alle tiendeydere, d.v.s. jordbrugere).

De ligger i bispearkivet, Landsarkivet i Odense.

Størrelsesfordelingen i tønder hartkorn

Størrelsesinddelingen er den almindeligt anvendte vedrørende landbrugsstatistik, hvor formålet er at skille de mellemstore gårde fra de små og de store gårde.

Kilder.

De under "tønder hartkorn" omtalte matrikler indeholder ejerlavsvise oplysninger om hver eneste bebyggelsesenheds tilliggende angivet i "tønder hartkorn" (omtalt side 15).

Folketal

Begreber.

Voksen.

Barn.

Definition.

Skellet mellem voksen og barn er sat ved det fyldte 15. år. Der findes ingen entydige regler om, hvornår man er voksen. Den valgte klassificering begrundes med, at man som 16-årig har forladt et eventuelt uddannelsessystem og på en eller anden måde er i berøring med arbejdsmarkedet.

Kilder.

1787-folketællingen. (Rigsarkivet - kopi på landsarkivet).

1845-folketællingen. (Rigsarkivet - kopi på landsarkivet).

1901-folketællingen. (Rigsarkivet).

Vejledning til skema 5

- besiddelsesforhold og udvikling.

Besiddelsesforhold

Begreber.

1. Kronen.
2. Selvejere.
3. Fæstere.

Definitioner.

Ad 1. Kronen.

Til denne gruppe regnes i 1664 alle former for "offentlige stiftelser" såsom sognekirkers gårde, præstegårde, etc.

Efter salget af krongodset i 1700-tallet var kronen ude af billedet som jordbrugsejer.

Ad 2. Selvejere.

I 1664 har denne kategori status som en art arvefæstere (fæsteretten overføres automatisk til fæsterens arvinger). Men i stedet for landgilde betalte de herlighedsafgifter til herligheds-ejeren - som regel kronen.

I 1844 og 1903 er hovedvægten lagt på at skildre overgangen fra det gamle fæstesystem til det nye selvejersystem. Derfor er tillige medtaget præstegårde, præstegårdshuse, forsamlingshuse (hvis de er beboet), etc. Lejere, der ikke er fæstere, regnes med andre ord som selvejere.

Ad 3. Fæstere.

Fæstegårde tilhørende private godsejere er delt op i to kategorier, alt efter hvorvidt de tilhørte indensogns hovedgårde eller ej. Dette er af interesse i forbindelse med hoverimulighederne. Før 1660 var det tillige et skattemæssigt kriterium, idet indensogns, hoveri- ydende bønder, de såkaldte ugedagstjenere, var fritaget for skat. For 1844 og 1903 er kun medtaget fæstere, der stadig fungerer i en godsøkonomi.

Udviklingsbeskrivelse

Kilder.

1. Oplysningerne fra skema 1-5.
2. Trykt litteratur.
3. Kartoteker og systematiseret kildemateriale vedrørende den fynske bebyggelsesudvikling frem til udskiftningen.

Ad 1.

Se foregående skemaer.

Ad 2.

Især E. Porsmose: Den regulerede Landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. Fødsel. Odense 1981.

Desuden:

G. Olsen: Hovedgård og Bondegård. 1957. (Oversigt over hovedgårdsoprettelser og udvidelser 1525-1774).

G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand på Fyn, Langeland, Ærø, Lolland og Falster.

Bind I og II. 1806.

(Bl.a. oversigter over udskiftning, udflytning samt afvikling af fæstesystemet).

TRAP. Danmark. De forskellige udgaver fra 1850'erne til 1950'erne.

T.G. Jeppesen: Middelalderbyens Opståen. 1981. (Om arkæologiske landsbyundersøgelser på Nordøstfyn samt kendte vikingetidslokaliteter).

Desuden er der citeret speciallitteratur, artikler m.m. (med henvisninger).

Ad 3.

De utrykte samlinger rummer bl.a.:

- a. Kartotek over de fynske landsbyers bebyggelsesforhold og besiddelsesforhold frem til 1513 (udtømmende).
- b. Bebyggelsesstatistik på ejerlavsniveau 1511-1690 med tilhørende forklaringer af ændringer.
- c. Kartotek over nedlagte landsbyer og "Gamme Tofter".
- d. Udskrifter af godsfortegnelser, fortrinsvis fra 1500-1600 og omkring 1780.
- e. Udskrifter af præsteindberetninger 1568-72, 1667-69 og 1690.

Vejledning til skema 6

- sammenfattende vurdering.

Begreber.

- a. Landsby-typologisering.
- b. Reliktvurdering.
- c. Konklusion på grundlag af a og b.

Ad a. Landsby-typologisering.

1. Anlægstype.
2. Udviklingstype.
3. Historiske tildragelser.

Ad 1. Anlægstype.

Opsummering af landsbyens anlægsfase, by- og ejerlavstype samt økonomi.

Interesserne vurderes i henhold til de enkelte typers udbredelse, type-renheden i forhold til de opstillede definitioner og endelig noteres unikke træk.

Ad 2. Udviklingstype.

Landsbyens udvikling opsummeres vedrørende ejerlavets størrelse og afgrænsning, landsbyens struktur og besiddelses- og befolkningsforhold. Udviklingen vurderes i forhold til herredet og amtet.

Landsbyen indplaceres i de udviklingstyper, der er fastlagt af E. Porsmose: Den regulerede Landsby:

1. Hovedgårdslandsby.
2. Købstadslandsby.
3. Strandzoneby.
4. Skovbygdeby.
5. Sletteby.
6. Atypisk.

Vurderingskriterierne er atter de enkelte typers udbredelse, type-renheden og unikke træk.

Ad 3. Historiske tildragelser.

Historiske tildragelser er knyttet til ejerlavet. Vurderingskriteriet er graden af regional- og rigshistorisk interesse.

Vurderingerne 1-3 sammenfattes. Type-renheden indplaceres i fire-trinsskalaen efter skønsmæssig vurdering. Er der tale om en sjældent forekommende type eller om væsentlige historiske tildragelser, kan landsbyen indplaceres et trin højere på skalaen.

Ad b. Reliktvurdering.

Den består af:

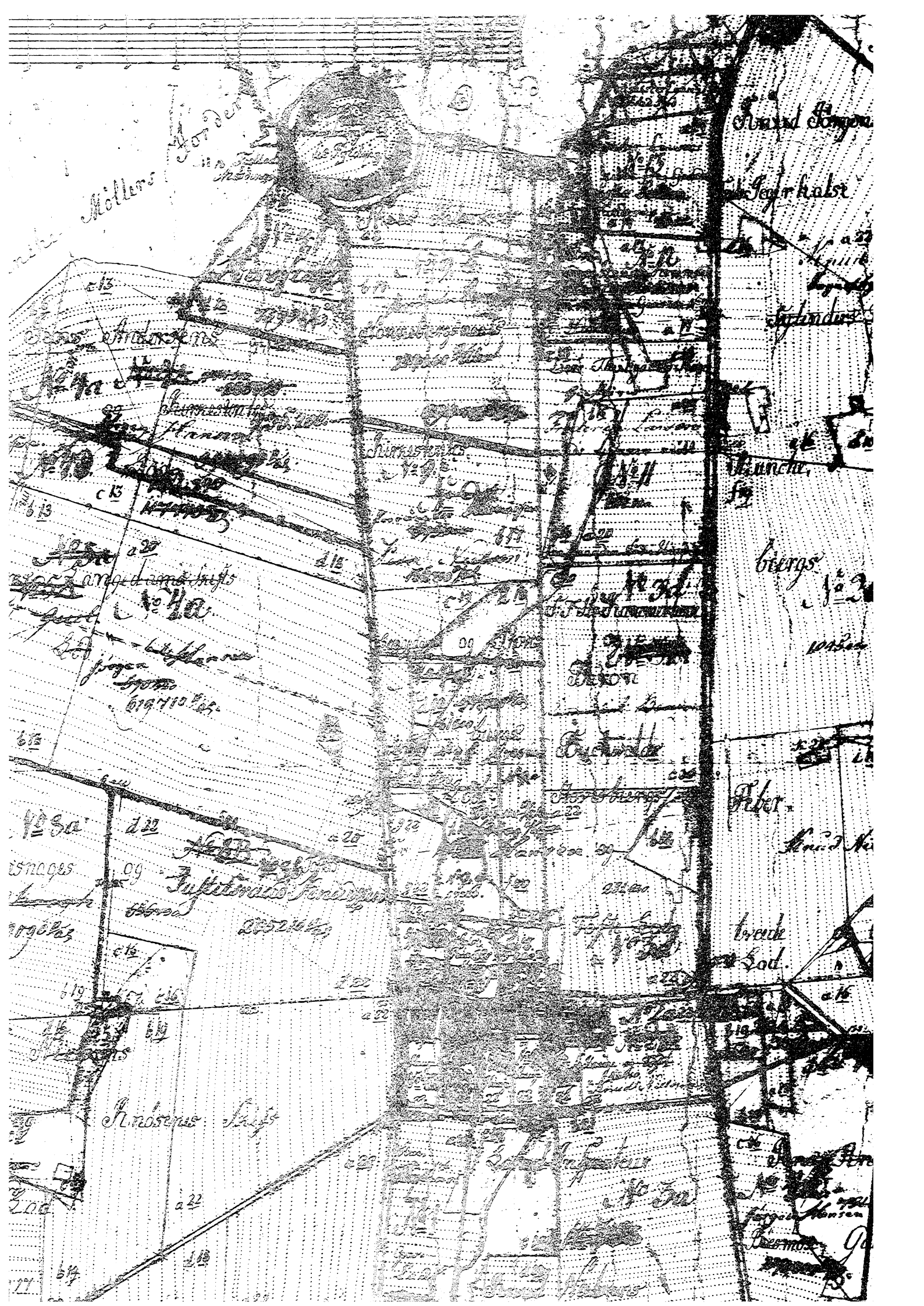
1. Bytomtens og kulturlandskabets bevaringsgrad i forhold til situationen omkring 1800 (jf. tidligere definitioner).
2. Særlige relikter fra perioden 1000-1800 (fx voldsteder).
3. Arkæologiske interesser (under jorden) fra samme periode (fx gård eller mølletomter).

Landsbyen indplaceres i firetrinsskalaen efter bevaringsgraden (1), idet de øvrige relikter (2 og 3) dog kan forhøje vurderingen med 1 og i særlige tilfælde endog med 2 trin.

Ad c. Konklusion på grundlag af a og b.

Resultatet af landsbytypologiseringen og reliktvurderingen sammenkobles efter følgende skala, hvor 4 betragtes som en landsby af "særlig interesse".

<u>Reliktvurdering</u>	<u>Type-vurdering</u>	<u>Samlet vurdering.</u>
4	1, 2, 3, 4	4
3	4	4
3	3, 2	3
3	1	2
2	4	3
2	3, 2, 1	2
1	4, 3	2
1	1, 2	1



Möllers

For den

Grand Longon

Sealr halse

Sylindere

Wanne

Bergs

Fiber

Grand No

brede Sod.

Snooseme

Sylindere

Grand No

Grand No

Grand No